
Mladí Európania a Európanky bez hraníc

Výskumná správa

Miroslava Hlinčíková a Martina Sekulová

Inštitút pre verejné otázky

Bratislava, november 2012

Pod'akovanie

Výskumná správa pracuje s obsažným materiálom, ktorý bol zozbieraný počas terénneho výskumu pozostávajúceho zo skupinových diskusií a individuálnych rozhovorov. Naše pod'akovanie patrí všetkým respondentom a respondentkám, ktorí nám venovali svoj čas, skúsenosti a s dôverou sprostredkovali svoje životné príbehy pre účely výskumu.

Naša veľká vďaka patrí aj Centrámu voľného času v skúmaných lokalitách, ktoré nám ochotne poskytli pomoc a podporu pri realizácii terénneho výskumu.

Zároveň chceme pod'akovať IUVENTE – Slovenskému inštitútu mládeže, ktorého podpora nám umožnila realizovať výskumný zámer a odbornému garantovi výskumu prof. Ladislavovi Macháčkovi, PhD.

Autorky

Obsah

Obsah	2
1. Úvod	4
1.3. Výskumný postup, výskumná vzorka a použité výskumné nástroje	7
1.3.1. Kvalitatívny výskum	7
1.3.2. Analýza dostupných štatistických údajov vo vzťahu k migrácii	8
1.3.3. Etika výskumu	8
1.4. Vymedzenie pojmov	8
1.4.1. Migrácia	8
1.4.2. Identita	9
1.4.3. Transnacionalizmus a transnacionálne identity	10
2. Mladí ľudia a migrácia	11
2.1. Dvere otvorené – migrácie dneška patria mladým	11
2.2. Mladí migranti v kvantitatívnej perspektíve	13
3. Migračné stratégie mladých ľudí v súčasnosti v svetle kvalitatívneho výskumu	17
3.1. Prečo som sa vybral/a do zahraničia?	17
3.2. Kam a ako sa mám vybrať?	20
3.2.1. Ktorú krajinu si vyberiem?	20
3.2.2. Mechanizmy vycestovania	21
3.3. Čo som tým získal?	25
3.4. Pobyt v zahraničí – život a práca v inom prostredí	25
3.5. Ako som sa v cudzine cítil/a?	25
3.6. Skúsenosť s multikultúrnym pracoviskom	28
4. Multi-kulti: viac ľudí, viac chutí	32
4.1. Multikulturalizmus a Slovensko	33
4.2. My a tí druhí: je to otázka prispôsobenia sa?	38
4.3. Migranti – práca a zamestnanie	42
5. Európa mladých – vnímanie európanstva očami mladých ľudí	43
5.1. Cítim sa ako Európan/Európanka?	44
5.2. Spoločné európske hodnoty	46
5.3. Kultúrne blízke krajiny v Európe	46
5.4 Záujem o európske otázky	47
5.5. Slovensko ako člen EÚ	47

Záver	49
Zoznam použitej literatúry.....	52

1. Úvod

„Prečo ľudia odchádzajú? Preto, aby sa mohli vracat'. Aby to miesto, odkiaľ pochádzajú, videli novými očami a v iných farbách. Vrátiť sa tam, odkiaľ pochádzate, nie je to isté, ako nikdy neodísť.“¹

Výskumná správa predstavuje výsledky kvalitatívneho výskumu *Mladí Európania a Európanky bez hraníc*, ktorý bol realizovaný v rámci výskumu mládeže Slovenského inštitútu mládeže IUVENTA. Výskum sa zameriaval na migračnú skúsenosť mladých ľudí zo Slovenska a ich reflexiu kultúrnej diverzity a identity, pričom jeho komplementárnou súčasťou je aj dôraz na migračnú skúsenosť a jej vplyv na identitu mladých ľudí a ich postoje k „iným“.

Výskumná správa sumarizuje zistenia zozbierané prostredníctvom skupinových diskusií ako aj individuálnych hĺbkových rozhovorov, ktoré sme nazvali „migračnými príbehmi“. Každý migračný príbeh má svoje jedinečné súvislosti, príčiny, podoby a smery. Migračnú skúsenosť je z dôvodu množstva faktorov ovplyvňujúcich jej smer a priebeh zložité zovšeobecňovať, z tohto dôvodu považujeme príbeh jednotlivca za mimoriadne dôležitý. Výskumná správa preto predstavuje aj vybrané migračné príbehy s cieľom ukázať hĺbku, šírku a podobu skúseností jednotlivca s cieľom vtiahnuť čitateľa do ľudských príbehov, z ktorých je v neposlednom rade zostavená táto publikácia.

Migrácia a migračná skúsenosť v súčasnosti predstavuje významný fenomén pre rôzne skupiny obyvateľstva na Slovensku. Migrácia je považovaná za jednu z kľúčových „civilizačných výziev vďaka svojim populačným, ekonomickým, kultúrnym, sociálnym, politickým, bezpečnostným a iným dopadom, pričom je vnímaná ako prirodzený a zväčša pozitívny fenomén“ (Divinský, 2009). Postmoderný charakter súčasných komplexných spoločností v úzkom súvisi s globalizáciou, meniacimi sa politickými podmienkami, priamo aj nepriamo generuje širokú škálu rôznych typov mobilít a migrácií, ktoré majú špecifické súvislosti pre jednotlivé skupiny, ktorých sa týkajú. Spolu s nárastom rozsahu migračnej skúsenosti v posledných rokoch narastala aj výskumná a analytická reflexia problematiky. Z hľadiska migrácie slovenských občanov do zahraničia kládli posledné výskumné práce dôraz na najnovšie trendy vo vývoji zahraničného sťahovania, napríklad kvantitatívnu analýzu a posledné trendy v tejto oblasti v súvislosti so vstupom Slovenska do EÚ². Výskum a analýza

¹ Pratchett, 2005.

² Divinský, 2009, 2007; Bahna 2012;

sa venovali aj transformácii identít v kontexte migrácií³. Pribúdajúce výskumné a analytické reflexie kládli dôraz na špecifiká migrácie jednotlivých skupín, napríklad opatrovatelkám v Rakúsku⁴, au-pair⁵.

Výskumný projekt *Mladí Európania a Európanky bez hraníc* sa zameriava na cieľovú skupinu mladých ľudí. Jeho ambíciou je prispieť k rozšíreniu poznatkovej bázy o špecifikách migrácie pre tieto skupiny. V kontexte mladých ľudí sa doteraz výskum a analýza koncentrovali na rôzne súvislosti, napríklad štúdium a migráciu vysokokvalifikovaných ľudí⁶, otázkam vplyvu migrácie na interkultúrne zručnosti a toleranciu⁷. Mladým ľuďom a ich migračnej skúsenosti sa venovali vo vzrastajúcej miere predovšetkým rôzne magisterské alebo kandidátske práce (napríklad migrantom zo Slovenska vo Veľkej Británii)⁸. Výskum venovaný otázkam postojov mladých ľudí ku kultúrnej diverzite, migrácii, multikulturalizmu či európskej identite nie je novou témou a aj v minulosti sa mu venovali viaceré práce⁹. Výskum *Mladí Európania a Európanky* má ambíciu prispieť do diskusie o špecifikách migračnej skúsenosti mladých ľudí prostredníctvom mapovania a analýzy migračných príbehov, motivácií, skúseností ako aj dôsledkov a vplyvov migračnej skúsenosti na názory a postoje vo vzťahu ku kultúrnej diverzite, euroobčianstvu a ich identite.

Pre rôzne skupiny obyvateľstva má migrácia do zahraničia iné súvislosti a špecifiká a to platí aj pre skupinu mladých ľudí. Prvá časť druhej kapitoly výskumnej správy obsahuje metodologické východiská výskumu, vysvetlenie metodologických postupov a termínov, s ktorými výskumná správa pracuje. Druhá časť druhej kapitoly približuje migráciu mladých ľudí v kvantitatívnej perspektíve na základe spracovania sekundárnych zdrojov. Naším hlavným cieľom bolo zmapovať migračnú skúsenosť mladých ľudí, ich motivácie vycestovať do zahraničia, spôsoby vycestovania, získať ich pohľad na prínosy či negatíva tejto skúsenosti, zmapovať ich skúsenosť s multikultúrnym pracoviskom a s reflexiou ich vlastnej pozície v krajine imigrácie. Zistenia z empirického výskumu približuje tretia časť publikácie *Migračné stratégie mladých ľudí v súčasnosti* (3. kapitola). Pobyť v zahraničí, konfrontácia s novým prostredím a výzvami, nutne ovplyvňuje názory a postoje. Špecifickú pozornosť sme venovali reflexii kultúrnej diverzity mladými ľuďmi, vnímaniu tradičných menšín a novoprichádzajúcich migrantov, ktorí žijú na Slovensku, ktoré sumarizuje štvrtá časť

³ Luther eds., 2006.

⁴ Bahna 2012; Sekulová 2011.

⁵ Bahna, 2008; Búriková – Miller, 2010; Williams – Baláž, 2004.

⁶ Stachová, 2012.

⁷ Hanečáková, 2012.

⁸ Jenčová, 2007.

⁹ Mecháček, 2004; Macháček – Jamieson, 2004; Bianchi – Lášticová, 2004.

publikácie *Multi-kulti: viac ľudí, viac chutí*. Strety s „tými druhými“ nevyhnutne vedú k reflexii vlastnej identity – bez „my“, nemôže byť „oni“. Samostatnú pozornosť sme kládli otázke sebadefinovania a identity, nakoľko sa mladí ľudia cítia byť Európanom/Európankou, či a akým spôsobom reflektujú pozíciu Slovenska v Európskej únii v kontexte ich vlastných migračných príbehov. Zistenia sumarizuje piata, posledná časť výskumnej správy s názvom *Európa mladých – vnímanie európanstva očami mladých ľudí*.

1. Metodológia výskumu

1.1. Ciele výskumu

K hlavným cieľom výskumného projektu *Mladí Európania a Európanky bez hraníc* patrila primárne úloha rozšíriť poznatkovú bázu o skúsenostiach mladých ľudí s pobytom v zahraničí, o pozitívach/negatívach tejto skúsenosti a v neposlednom rade aj o dôsledkoch takejto skúsenosti mladého človeka, či a ako migračná skúsenosť a jej podoba ovplyvňuje identitu týchto jednotlivcov a postoje k „iným“¹⁰. Cieľom výskumu súčasne bola identifikácia prípadného miesta zlomu vo vzťahu k transnacionálnej identite a euroobčianstvu, ako aj vo vnímaní národnostných a etnických menšín na Slovensku.

Širší kontext týchto všeobecných cieľov predstavovala úloha overiť parciálnu hypotézu, že migračná skúsenosť mladých ľudí determinuje diferencované konštruovanie identít vo vzťahu k veľkým sociálnym celkom (Európa, ES). Zamerali sme sa na skúmanie jedného aspektu identity – na mieru identifikovania sa s nadštátnymi, makrosociálnymi útvarmi z pohľadu mladých ľudí s migračnou skúsenosťou. Naším predpokladom bola i skutočnosť, že miera identifikácie bude vo významnej miere závisieť od podoby tejto migračnej skúsenosti, úrovne integrácie v cieľovej krajine a úspešnosti uplatnenia sa v nej, resp. prínosov migrácie pre pracovnú kariéru doma (a inde).

1.2. Vymedzenie cieľovej skupiny

Cieľovou skupinou výskumu boli mladí ľudia vo veku 16 – 32 rokov s migračnou skúsenosťou do niektorej z krajín v zahraničí¹¹. Posun až ku vekovej skupine 32 rokov je z toho dôvodu, že

¹⁰Pod pojmom „iní“ rozumieme nielen tzv. nové menšiny (migrantov a migrantky zo zahraničia), ale aj autochtónne menšiny žijúce na Slovensku; vo výskume nás zaujímalo aj to, či sa migračná skúsenosť prejavuje aj vo vnímaní tradičných menšín (rómska populácia, národnostné menšiny).

¹¹V prvotnom výskumnom projekte sme sa chceli zamerať iba na migračné skúsenosti do krajín Európskej únie, avšak po prvých pilotných rozhovoroch sme identifikovali dôležitú rovinu migrácie mimo Európy, ktorá často tvorila pre mladých ľudí nový rozmer vnímania samého seba. Z tohto dôvodu sme sa rozhodli neobmedzovať sa iba na krajiny EÚ.

za vhodných respondentov a respondentky považujeme aj tých, ktorí vycestovali do zahraničia aj počas/po skončení vysokej školy. Do cieľovej skupiny patrili tí mladí ľudia, ktorí svoj pobyt v zahraničí ukončili a v súčasnosti majú svoj obvyklý pobyt na Slovensku. Migračná skúsenosť sa ďalej pre potreby výskumu špecifikovala z hľadiska trvania tejto skúsenosti – na obdobie minimálne jedného mesiaca; a z hľadiska typu migrácie – na migráciu za účelom zamestnania, štúdia (vrátane práce popri štúdiu), dobrovoľníckeho pobytu atď. Výskumný projekt si nekládol za cieľ spoznať bližšie štruktúru migrujúcich mladých ľudí zo Slovenska (na to by bol nevyhnutný kvantitatívny výskum). Napriek tomu sme si všímali demografické a sociálne charakteristiky migrujúcich mladých ľudí.

1.3. Výskumný postup, výskumná vzorka a použité výskumné nástroje

1.3.1. Kvalitatívny výskum

Základom empirickej časti výskumu boli skupinové a individuálne rozhovory s cieľovou skupinou výskumu. Celkovo sme realizovali šesť skupinových diskusií v troch rôznych regiónoch Slovenska: dve skupinové diskusie za každý (bývalý) kraj – západ, stred, východ SR. Skupinových diskusií sa celkovo zúčastnilo 32 mladých ľudí vo veku 18 – 32 rokov. Z hľadiska pohlavia sme uskutočnili dve dievčenské, jednu chlapčenskú a tri zmiešané fokusové skupiny. Z hľadiska vzdelania a súčasného statusu výskum pokrýval široké spektrum migrujúcich mladých ľudí (vysokoškolákov, stredoškolákov i mladých pracujúcich). Vo vzťahu k migračným stratégiám mala väčšina respondentov a respondentiek v čase výskumu obvyklý pobyt na Slovensku. Dvaja respondenti aktívne hľadali zamestnanie v zahraničí a jeden respondent v zahraničí pracoval na báze dochádzania (striedanie niekoľkomesačného pracovného pobytu s niekoľkými týždňami doma). Skupinové diskusie nám umožnili obsahovo pokryť širokú škálu tém a problémov – motiváciu mladých ľudí odísť, ich skúsenosť s pobytom v zahraničí, percepciu Slovenska mladými s novými „okuliarmi“ skúsenosti, vnímanie kultúrnej diverzity na Slovensku, vnímanie identity a Európskej únie. Zároveň bolo realizovaných 16 individuálnych rozhovorov. Skupina bola veľmi variabilná z hľadiska dosiahnutého vzdelania, skúsenosti s pobytom v zahraničí, krajinou pobytu, dĺžkou pobytu a regiónu pôvodu. Individuálne rozhovory sa zameriavali primárne na motivácie pre migráciu a očakávania, „migračný príbeh“ a proces, vrátane pracovného uplatnenia vo vzťahu ku kvalifikácii, migračnú a integračnú skúsenosť (jej pozitíva a negatíva), multikultúrne interakcie a participáciu na interkultúrnom dialógu, hodnotenie migračnej skúsenosti,

zhodnotenie problémov a prínosov, vlastnej sebaidentifikácie a názorom a postojom k menšinám a migrantom na Slovensku

1.3.2. Analýza dostupných štatistických údajov vo vzťahu k migrácii

Využívali sme sekundárnu analýzu dostupných štatistických údajov, skoršie realizovaných výskumov zameraných na migráciu a prieskumy verejnej mienky. Zároveň sme venovali pozornosť i obsahovej analýze webových stránok zameraných na mladých ľudí v zahraničí, rôzne programy pre vycestovanie a diskusné fóra. Analyzovali sme koncepčné a strategické dokumenty zamerané na politiku pre mládež či štúdiu informácií a údajov týkajúcich sa podporných mechanizmov mobility mládeže (programy výmeny študentov a študentiek rôzneho stupňa a pod.).

1.3.3. Etika výskumu

Kvalitatívny výskum pracuje s osobnými a dôvernými informáciami o respondentoch. Počas výskumu sme kládli veľký dôraz na etiku výskumu. 1. Každý respondent a respondentka bol/a oboznámený/á s identitou, odborným profilom a zámermi výskumníčov. Zároveň každému informátorovi a informátorke bol jasne a zrozumiteľne vysvetlený cieľ výskumu, spôsob spracovania a použitia výskumných údajov. 2. Ešte pred začatím fokusovej skupiny alebo realizáciou hĺbkového interview bol každý participant/ka požiadaný/á o súhlas so zaznamenávaním rozhovoru, a to buď v podobe audionahrávky alebo písania poznámok (v prípade, že si informátor/ka neprial/a byť nahrávaný/á). Všetci súhlasili so záznamom, nie všetci s nahrávaním rozhovoru. 3. Všetky participujúce osoby boli oboznámené s anonymným charakterom účasti na výskume. Anonymita účasti je v analýze zabezpečená viacerými spôsobmi – všetky mená sú fiktívnym pseudonymom a lokalita výskumu je anonymizovaná v podobe bývalých krajov. 4. Všetci respondenti a respondentky boli ubezpečení/é, že výskumné dáta budú použité len a výlučne na účely, s ktorými boli oboznámení/é.

1.4. Vymedzenie pojmov

1.4.1. Migrácia

Migrácia je priestorová zmena pobytu jednotlivca, pričom vo výskume sa venujeme výlučne medzinárodnej migrácii, teda dočasnej zmene pobytu jednotlivca do inej krajiny. Migrácia je proces, ktorý ovplyvňuje každú dimenziu sociálnej existencie a rozvíja vlastnú komplexnú dynamiku. Európa a aj Slovensko ako jej súčasť, zažíva v súčasnosti dynamické zmeny v mnohých oblastiach vrátane nových migračných trendov. V súvislosti s rozšírením Európskej

únie o krajiny strednej a východnej Európy v máji 2004 a v januári 2007 sa zmenil i charakter migrácií z východnej a strednej Európy. Rozšírenie Európskej únie smerom na východ ukončilo geopolitické rozdelenie Európy po roku 1989, ktoré v kontexte migrácie a mobility populácií znamenalo najväčšiu demografickú zmenu v Európe od konca druhej svetovej vojny (Favell, 2008, s. 701). V súčasnosti už existuje konsenzus, že Európa ako celok benefituje vo zvýšenej miere z riadenej migrácie z východu na západ a že táto migrácia má predovšetkým charakter ekonomickej migrácie. Očakáva sa, že Európa bude v najbližšom období získavať nových vysoko vzdelaných, talentovaných a ambiciózných pracovníkov predovšetkým z radov kvalifikovanej a vzdelanej pracovnej sily z východnej a strednej Európy (tamže).

1.4.2. Identita

Vo všeobecnosti sa uvádza, že prebiehajúce zmeny v posttotalitných štátoch strednej a východnej Európy priniesli so sebou i výraznú aktivizáciu etnického sebauvedomenia národov a národností. V mnohých krajinách východného bloku sa etnická otázka stala centrom celospoločenského záujmu. Rastúci význam etnického faktora vytvoril z príslušnosti k etnickému spoločenstvu dôležitú hodnotu. Táto skutočnosť znásobila potrebu trvalejšieho a hlbšieho analytického pohľadu na fenomén identity z hľadiska viacerých sociálnych vied. Problematika skúmania identity sa stala predmetom celého radu realizovaných výskumov, ktorých cieľom bolo postihnúť jej konštruovanie v nových spoločenských podmienkach. Slovensko je multikultúrna spoločnosť, napriek tomu prežíva pomerne silné národné cítenie a povedomie. Napriek skúsenosti so spoločným štátom Čechov a Slovákov, a napriek vstupu do Európskej únie, väčšina obyvateľstva sa stále primárne identifikuje s národnosťou alebo miestom narodenia a nie na občianskom princípe (Frankovský – Bolfiková, 1996; Bolfiková, 1997; Frankovský, 1997; Vašečka, 2009).

Existuje viacero pohľadov, ako možno nazerať na identitu, a to ako sa niekto identifikuje a ako je identifikovaný inými môže od kontextu ku kontextu značne variovať (Brubaker – Cooper, 2000, s. 14). V odbornej literatúre možno nájsť dva základné prístupy ku konceptualizácii identity: osobná identita (interná dynamická štruktúra) alebo sociálna identita (členstvo v skupine a jeho dôsledky na jednotlivca). Obidve sú vo vzájomnom vzťahu a interakcii (Marková, 1987, 1991; Plichtová, 1991). V sociálnych vedách pri výskume kolektívnych identít dominovalo niekoľko prístupov skúmania identít, medzi často rezonujúce patrí esencialistické a konštruktivistické chápanie identity. Hlavný kontrast medzi esencializmom a konštruktivizmom spočíva v spôsobe chápania etnickej identity. Esencialisti pripisujú etnickej identite objektívny základ a chápu ju ako pevnú a nemeniteľnú vlastnosť

jednotlivcov, ktorá je daná človeku od jeho narodenia, raz a navždy, resp. je získaná ako súčasť kultúrneho odkazu etnika, s ktorým je jedinec viazaný cez svojich predkov spoločným jazykom, históriou, územím a zdieľanými hodnotami (Geertz, 1994). Na druhej strane konštruktivisti chápu etnickú identitu subjektivisticky, ako dôsledok pripisovania etnických kategórií sebe aj iným (Ferencová, 2006)¹².

Vychádzajúc z konštruktivistických teórií, najmä z prác Rogersa Brubakera, chápeme identitu ako sociálne konštruovaný termín, ovplyvnený sociálnymi interakciami, pričom hovoríme skôr o identifikácii ako o procese, ako o identite ako stálej a nemennej vlastnosti jednotlivcov (Brubaker – Cooper, 2000). Ľudia nemajú nemennú identitu, neustále sa identifikujú pod vplyvom každodenných udalostí, skúseností a interakcií (Ferencová, 2006, s. 41). V našom výskume sa špecificky zameriame na jeden aspekt identity a to „seba-identifikáciu“ (tzv. vnútornú identifikáciu), teda vnímanie seba samého.

1.4.3. Transnacionalizmus a transnacionálne identity

Jedným z aspektov globalizácie je prudké technologické zdokonalenie v doprave a komunikáciách, čo umožňuje migrantom udržiavať si blízke a intenzívne spojenie s krajinou ich pôvodu (Castles – Miller, 2003, s. 29). Tento technologický rozvoj umožňuje vzrast cirkulačnej a opakovanej mobility, v ktorej ľudia migrujú pravidelne medzi viacerými miestami. Transnacionalizmus ako koncept a oblasť záujmu vychádza z poznania, že migranti nutne nenahrádzajú a nevymieňajú svoje staré domovy za nové, ale často vytvárajú aktívne sociálne polia medzi krajinou pôvodu a krajinou ich migrácie. Transnacionalizmus je teda proces, cez ktorý si imigranti udržiavajú sociálne vzťahy, ktoré spolu spájajú krajinu ich pôvodu a krajinu ich usídlenia. Mnohí migranti si tak v súčasnosti budujú sociálne polia, ktoré prekračujú geografické, kultúrne a politické hranice. Transnárodní migranti sú teda ľudia, ktorí si udržiavajú cez-hraničné väzby, prostredníctvom ktorých si udržuujú a budujú súbežne dva domovy, inak povedané žijú dva životy, hovoria dvomi jazykmi, majú domov vo dvoch štátoch a vykonávajú ekonomické aktivity prekračujúce hranice národných štátov (Szaló, 2007).

Transnacionálne identity sú považované za transnacionálne z dôvodu nadnárodného prepojenia lokálnych, národných, etnických a náboženských identít. Z hľadiska teórií transnacionálnej migrácie spočíva ich inakosť v ich decentralizácii a deterritorializácii, pričom

¹² Táto problematika je oveľa komplexnejšia, vzhľadom na zameranie projektu sme sa obmedzili iba na základné rozdelenie a načrtnutie rôznych prístupov.

odhaľujú súbežnosť dvoch či viac domovov, alebo dvoch či viac národných identít (Szaló 2007, s. 114). Práve európska identita poskytuje dobrý príklad transnacionálnej identity – príslušnosti ako k národnému štátu (Slovensku) i k nadnárodnému celku (Európskej únii, Európe ako kontinentu, resp. iným štátom EÚ) .

2. Mladí ľudia a migrácia

2.1. Dvere otvorené – migrácie dneška patria mladým

Migrácie mladých ľudí na Slovensku tvoria v súčasnosti omnoho častejší jav, ako tomu bolo v minulosti. Otvorené hranice, sloboda pohybu v rámci Európskej únie, široké možnosti migrácie za účelom práce či štúdia sú pre mladých ľudí samozrejmosťou, ktorá zásadným spôsobom determinuje ich migračné stratégie v súčasnosti. Skúsenosť s krátkodobým alebo dlhodobým pobytom v zahraničí je dokonca považovaná za štandard, zvyšuje v budúcich životných dráhach uplatniteľnosť na slovenskom trhu práce vzhľadom k nadobudnutým zvýšeným zručnostiam, rozšíreným vedomostiam či lepšej jazykovej výbave mladých ľudí. Vývoj v oblasti medzinárodných migrácií v súčasnosti zaznamenáva výrazné zmeny v porovnaní so situáciou pred dvadsiatich rokov. Celkovo sú zmeny dôsledkom globalizačných procesov a meniacich sa spoločenských, ekonomických či politických podmienok. V kontexte Slovenska viacerí autori (Divinský, 2009; Bahna, 2012) zdôrazňujú zásadnosť predovšetkým politických zmien, ktoré z formálnej stránky upravujú možnosti migrovať. Bol to rok 1989, ale v kontexte migrácie mladých ľudí následný vstup Slovenska do Európskej únie v roku 2004. Pokiaľ berieme do úvahy priestor strednej a východnej Európy, je kvalitatívna a kvantitatívna zmena v migračných procesoch markantnejšia (Favell, 2008). Vstup nových členských krajín do rozšírenej EÚ v máji 2004 otvoril dovtedy nevídané nové možnosti slobody pohybu, slobody hľadania si zamestnania v západnej Európe, či otvoril nové možnosti štúdia v zahraničí. Z perspektívy emigrácie do zahraničia dochádza ku celkovej kvalitatívnej zmene, menia sa napríklad účely vycestovania, smer vycestovania či spôsob účasti na migráciách.

Migračné skúsenosti mladých ľudí majú svoje špecifické súvislosti v kontexte EÚ, výnimkou ale v súčasnosti nie sú ani pobyty v iných krajinách sveta, kam sa mladí ľudia vyberajú so záujmom spoznať novú krajinu, cestovať, pracovať, pôsobiť ako dobrovoľníci či jednoducho študovať. Práve prítomnosť rôznych podporných mechanizmov na národnej i medzinárodnej úrovni a zároveň aj rozšírenie pracovných možností po vstupe Slovenska do EÚ v máji 2004

determinujú migračné stratégie. Zvyšovanie účasti mladých ľudí na krátkodobých i dlhodobějších pobytoch v zahraničí umožňujú aj podporné vzdelávacie programy Európskej únie ako napríklad Comenius, Erasmus, Jean Monnet alebo Leonardo da Vinci, ktoré umožňujú absolvovať študijný pobyt (1 – 2 semestre) na strednej či vysokej škole, alebo skúsiť niekoľko mesiacov pracovať v niektorej z členských krajín EÚ (Stachová, 2012). Na národnej rovine patrí mobilita mládeže tiež k deklarovaným prioritám. Aktívna participácia na mobilitách je rozpoznávaná ako kľúčový komponent transferu vedomostí a zručností, z ktorých benefitujú ako jednotlivci tak aj spoločnosť v krajine pôvodu. V rámci akčných plánov štátnej politiky vo vzťahu k deťom a mládeži v Slovenskej republike na roky 2008 – 2013 považuje Slovensko mobilitu mládeže za prínos, ktorý pomáha pri získavaní interkultúrnej skúsenosti, pri poznávaní ľudských práv, potláčaní prejavov intolerancie, xenofóbie, rozvoji solidarity, a pod. a zároveň vytvára podmienky a podporu týchto princípov:

Box 1: Kľúčové oblasti a akčné plány štátnej politiky vo vzťahu k deťom a mládeži v Slovenskej republike na roky 2008 – 2013

4.7.1. považuje mládež za nositeľov zmeny, mieru a pokroku, preto vytvára podmienky na rozvoj mobility a medzinárodných kontaktov mládeže a motivuje mládež k získaniu interkultúrnej skúsenosti,   4.7.2. uznáva, že kvalitne pripravená a realizovaná aktivita v oblasti mobility mládeže posilňuje v nich hodnoty, akými sú napríklad poznanie ľudských práv, potláčanie prejavov intolerancie, rasizmu a xenofóbie, rozvoj solidarity, uznanie a chápanie hodnôt rôznych kultúr,   4.7.3. podporuje rozvoj programov zameraných na študijnú, reprezentačnú a pracovnú mobilitu mládeže, ako aj mobilitu mládeže vo voľnom čase a podporuje špecializované vzdelávanie organizátorov aktivít v oblasti mobility mládeže,   4.7.4. podporuje rozvoj informovanosti mládeže o príležitostiach, ktoré v oblasti mobility mládeže vytvárajú národné a medzinárodné programy, aby mládež mohla tieto príležitosti využiť a profitovať z nich najmä v oblasti osobného rozvoja,   4.7.5. vytvára podmienky na uvoľňovanie účastníkov konferencií, seminárov, sympózií ďalších aktivít, týkajúcich sa práce s mládežou a mládežníckej politiky, zo zamestnania alebo školy a vytvorí legislatívne podmienky pre uznávanie takýchto prekážok v práci na strane zamestnancov,   4.7.6. podporuje poskytovanie rôznych druhov cenových zvýhodnení na cestovnom pre mládež v súvislosti s prácou, vzdelávaním, reprezentovaním a mobilitou.

Zdroj: Kľúčové oblasti a akčné plány štátnej politiky vo vzťahu k deťom a mládeži v Slovenskej republike na roky 2008 – 2013, 2008, s. 6

2.2. Mladí migranti v kvantitatívnej perspektíve

2.2.1. Mobilita a ochota mladých ľudí cestovať

Mladí ľudia sú samostatnými aktérmi s vlastnými stratégiami – migrovať za účelom spoznávania života v inej krajine, za účelom štúdia či práce, ale v súčasnosti čoraz častejšie aj z dôvodu neuplatnenia sa na lokálnom trhu práce. Ide o pomerne rôznorodú skupinu, pričom migračná skúsenosť či stratégie sú ovplyvňované rôznymi premennými, ku ktorým patrí predovšetkým vzdelanie, ekonomický status v súčasnosti (študent, uchádzať o zamestnanie) či miesto, kde sa daná osoba obvykle zdržiava. Údaj o počte mladých ľudí, ktorí migrujú, je veľmi ťažké odhadnúť, keďže pri krátkodobých pobytoch sa mladí ľudia neodhlasujú z pobytov, a preto nie je možné získať presný údaj. Predchádzajúce analýzy venujúce sa zahraničnej migrácii občanov Slovenskej republiky do zahraničia venujú detailnejší pohľad na smery migračným tokov zo Slovenska (Divinský, 2007; Bahna, 2012). Pokiaľ berieme do úvahy údaje zahraničného sťahovania Štatistického úradu SR, sú čísla poddimenzované. Ukazujú však dôležitú skutočnosť – mladí ľudia patria ku najmobilnejším skupinám obyvateľstva, ktorá je otvorená krátkodobým i dlhodobjším pobytom, nevylučujúc ani trvalejšie usadenie v cudzine.

Tabuľka 1: Vyst'ahovaní z trvalého pobytu na území SR (absolútne čísla)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
0 - 14	206	202	208	219	207	208	205
14 - 34	705	762	777	874	804	851	776
35 - 65							
+	408	547	458	548	415	645	655
Spolu	1319	1511	1443	1641	1426	1704	1636

Zdroj: Štatistický úrad SR

Podľa údajov Štatistického úradu SR patria mladí ľudia vo veku od 15 – 34 rokov z hľadiska celkového podielu vyst'ahovaných z trvalého pobytu najväčšiu skupinu – v roku 2010 to bolo viac ako 47 %. V období rokov 2004 – 2010 tento podiel pretrvával oscilujúc okolo polovice celkového počtu vyst'ahovaných zo Slovenska. Údaj naznačuje, že práve mladí ľudia sú najviac otvorení migrácii zo Slovenska a zároveň dlhodobému (či dokonca trvalému) usadeniu sa v cudzine.

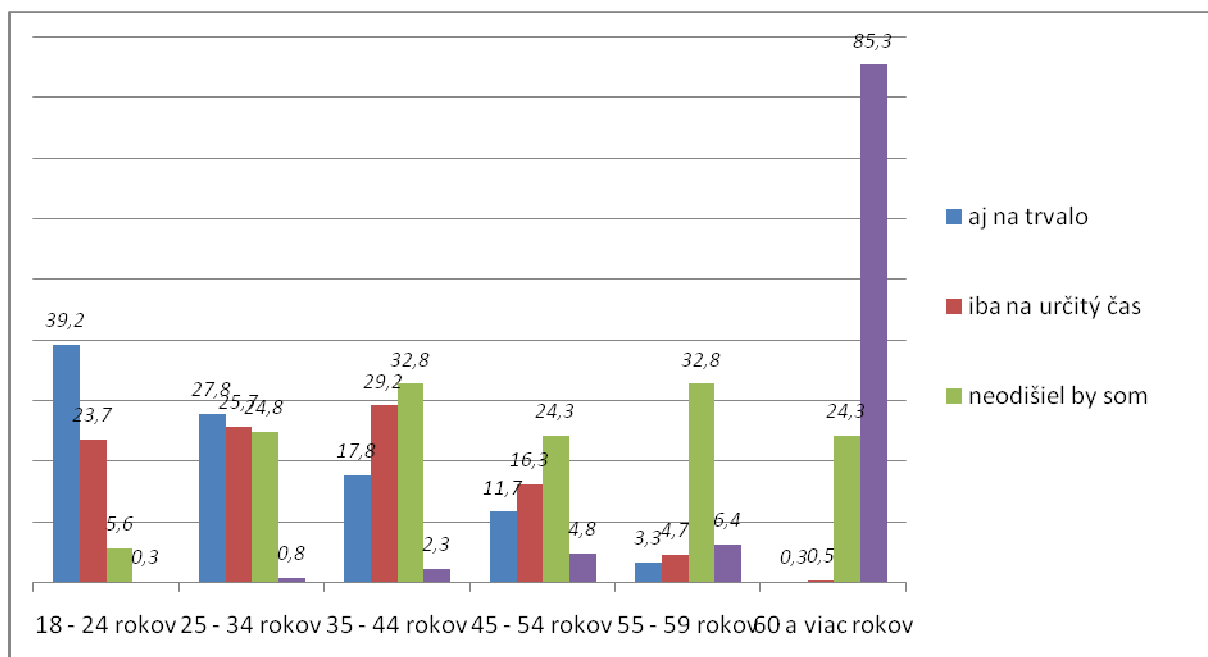
Tabuľka 2: Vyst'ahovaní z trvalého pobytu na území SR (podiel v %)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
0 - 14	15,62	13,37	14,41	13,35	14,52	12,21	12,53
15 - 34	53,45	50,43	53,85	53,26	56,38	49,94	47,43
35 - 65							
+	30,93	36,20	31,74	33,39	29,10	37,85	40,04
Spolu	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Zdroj: Štatistický úrad SR

Skutočnosť, že mladí ľudia sú viac otvorení migrácii do zahraničia než ostatné skupiny obyvateľstva, potvrdzujú aj ďalšie výskumné sondy. Výskum *Slovensko na ceste k rodovej rovnosti na Slovensku* z roku 2006 poukazuje na skutočnosť, že odhodlanie vycestovať do zahraničia – či už na trvalo alebo iba na určitý čas, je najvyššie v skupine ľudí vo veku od 18 do 34 rokov (graf 1). Natrvalo by vycestovalo do zahraničia 39 % opýtaných, na určitý čas 23,7 % opýtaných v skupine 18 – 24 rokov. Podobne vysoké odhodlanie potvrdili aj opýtaní v skupine vo veku od 25 do 34 rokov – 27,8 % bolo ochotných vycestovať natrvalo a 25,7 % na určitý čas (Piscová a kol., 2006).

Graf 1: Odišli by ste za prácou do zahraničia, keby ste mali možnosť?

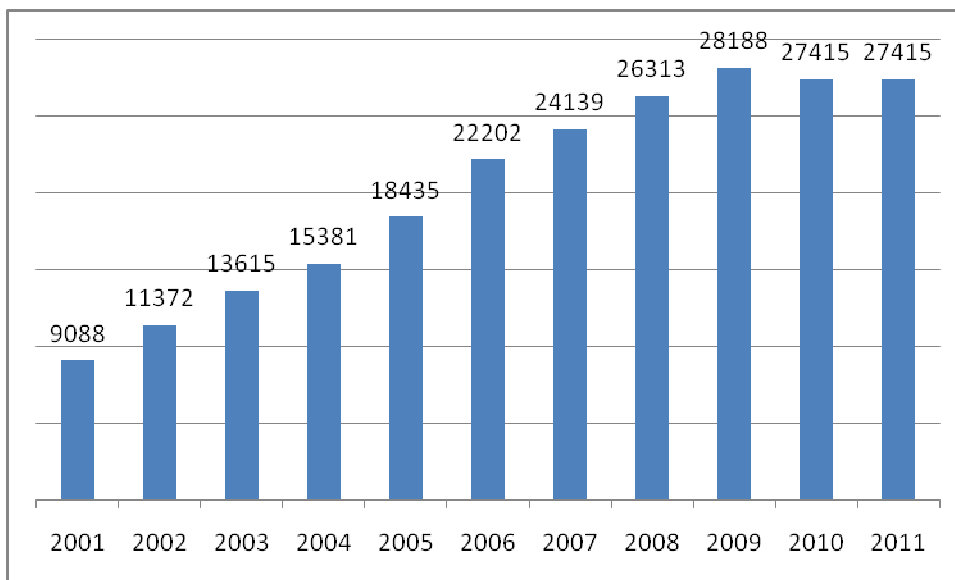
Zdroj: (Piscová a kol., 2006)

2.2.2. Cesty do zahraničia za účelom štúdia

V súčasných migračných stratégiách mladých ľudí zohráva veľmi dôležitú úlohu pobyt v zahraničí za účelom štúdia. Motiváciou nie je len možnosť vzdelávať sa na stredných či vysokých školách, ktoré často krát ponúkajú väčšie možnosti, širšiu špecializáciu a vyššiu kvalitu vzdelania, ale aj možnosť zdokonaľiť sa v cudzom jazyku, či získať skúsenosť so životom v zahraničí. Vo všeobecnosti sa pod pojmom medzinárodne mobilný študent rozumie študent, ktorý prekročil národné hranice za účelom štúdia alebo študijne orientovaných aktivít na určité časové obdobie (Kelo – Teichler – Wächter, 2006, s. 83).

Z perspektívy verejných politík patria študentské mobility k dôležitým elementom politík vzdelávania ako na národnej úrovni, tak medzinárodnej. Dôraz na vzdelanostnú ekonomiku a rast vzdelanostného kapitálu ako kľúčovému prvku konkurencieschopnosti EÚ vyústil do systematickej podpory študentských mobilit. Medzinárodná mobilita sa stala jedným z dôležitých elementov vzdelávacích politík EÚ (Kelo – Teichler – Wächter, 2006). Aký je však počet mladých ľudí za účelom štúdia? Podľa pramenných štatistík UNESCO, ktoré sa z hľadiska definícií týkajú študentov strednej a vysokej školy, dosiahol v roku 2011 počet viac ako 27 tisíc študentov zo Slovenska, ktorí študovali na zahraničných školách (graf 2).

Graf 2: Odchádzajúci na študentské mobility zo Slovenska do zahraničia

Zdroj: Unesco Institute for Statistics

Počet študentov zapojených do medzinárodných mobilit počas obdobia posledných desiatich rokov takmer kontinuálne narastal, pričom v porovnaní s rokom 2001 došlo k viac ako zdvojnásobeniu (takmer 202 %-ný nárast). Tento vývoj kopíruje nielen aktuálne potreby

študentov, ale aj podporné programy a grantové schémy pre mladých ľudí – národné i medzinárodné. Od roku 2001 mal počet študentov zo Slovenska stúpajúcu tendenciu s výnimkou roka 2010 a 2011, kedy došlo k poklesu, resp. stagnácii.

Tabuľka3: Odchádzajúci na študentské mobility zo Slovenska do zahraničia

Rok	Počet	Zmena v %
2011	27415*	0,00
2010	27415*	-2,74
2009	28188*	7,13
2008	26313*	9,01
2007	24139*	8,72
2006	22202	20,43
2005	18435	19,86
2004	15381*	12,97
2003	13615	19,72
2002	11372	25,13
2001	9088	56,78

Zdroj: Unesco Institute for Statistics

Poznámka: * údaj je odhadom UIS

Podobnú tendenciu potvrdzujú aj údaje Európskej komisie týkajúce sa počtu medzinárodných študentov využívajúcich program mobility – Erasmus. Celkový počet študentov zo Slovenska zapojených do tohto programu sa od školského roku 2001/2002 každoročne zvyšuje. Okrem motivácií študentov je táto tendencia determinovaná aj prostriedkami alokovanými na tieto mobility ako aj informovanosťou študentov o tejto možnosti.

Tabuľka 4: Počet študentských mobilít v rámci programu Erasmus (absolútne čísla, v %)

Školský rok	Počet	Zmena v %
2010/2011	2458	14,27
2009/2010	2151	6,49
2008/2009	2020	19,03

2007/2008	1697	26,08
2006/2007	1346	15,54
2005/2006	1165	19,00
2004/2005	979	43,55
2003/2004	682	4,44
2002/2003	653	12,98
2001/2002	578	14,46

Zdroj: Európska komisia

Je možné predpokladať, že počty študentov sa v blízkej budúcnosti budú aj naďalej zvyšovať, keďže dopyt po tomto type mobilit existuje a študenti sa v zvýšenej miere uchádzajú o diverzifikované zdroje podpory mobilit z rôznych grantových schém či programov v krajine pôvodu alebo aj v zahraničí. Aké sú však konkrétne motivácie mladých ľudí vycestovať? Aké sú ich migračné príbehy a skúsenosti? Ako ich životné dráhy ovplyvnila skúsenosť s pobytom v zahraničí? Na tieto otázky sa pokúsil nájsť odpoveď kvalitatívny výskum, ktorého výsledky prezentujú nasledujúce kapitoly.

3. Migračné stratégie mladých ľudí v súčasnosti v svetle kvalitatívneho výskumu

3.1. Prečo som sa vybral/a do zahraničia?

Súčasný spôsob života a životné dráhy mladých ľudí sú v úzkom súvisi s cestovaním a to nielen v podobe turizmu či dovolenkovania, ale aj z pohľadu dlhodobjších pobytov v rôznych krajinách sveta. V súčasnom diskurze je považovaná skúsenosť s pobytom v zahraničí za obohacujúcu, rozširujúcu balík zručností a skúseností na rovine intelektuálnej, psychologickú či sociálnu. V kontexte identity či občianskej participácie navyše skúsenosť s pobytom v zahraničí prispieva k uvedomeniu politickej či postojovej dimenzie.

V neposlednom rade sú to i dôvody ekonomické – problém uplatnenia sa absolventov po skončení stredoškolského či vysokoškolského štúdia narastá, ekonomická kríza podporuje migračné stratégie predovšetkým v lokalitách s problémovým trhom práce. Okrem ekonomických dôvodov v podobe dlhodobej stratégie mladí ľudia využívajú možnosť odísť za prácou počas krátkych období, ako napríklad počas letných prázdnin, či v skupine vysokoškolských študentov počas prázdnin medzi ročníkmi.

Skupinové diskusie s mladými ľuďmi ukázali najrôznejšie stratégie vycestovania do zahraničia za účelom dlhodobejšieho pobytu, ktoré boli podmienené súčasným statusom (pracujúci, študent), regiónom, sociálnoekonomickým zázemím či individuálnym záujmom jednotlivca. Typologicky sme identifikovali pobyt v zahraničí počas strednej školy (za účelom štúdia), počas vysokej školy (za účelom štúdia alebo práce) a po ukončení vzdelania. Rozhodnutie vycestovať bolo prijímané individuálne mladými ľuďmi, prípadne bola vo vybraných prípadoch idea vycestovať iniciovaná rodičmi (napríklad v prípade stredoškolských pobytov) alebo vyučujúcim.

Čo však bolo hnacím motorom mladých ľudí participujúcich na výskume vycestovať do zahraničia a žiť tam určité obdobie? Motivácie mladých ľudí vycestovať do zahraničia veľmi variovali predovšetkým z hľadiska súčasného statusu, či boli ešte študujúci alebo už absolventi. Všeobecne bola hlavným a najčastejšie zdôrazňovaným aspektom a hnacím motorom túžba spoznať niečo nové, inú krajinu, získať nové zručnosti, poznatky, privyrobiť si a zdokonaľiť sa v cudzom jazyku. Takmer vždy patrila k motiváciám určitá kombinácia dôvodov. Celkovo však mali ľudia vo svojich motiváciách jasno – stratégia strávenia nejakého času v zahraničí bola hodnotená ako veľmi pozitívna skúsenosť.

Ekonomické dôvody

Spojiť pobyt v zahraničí s privyrobením si alebo zamestnaním sa bol medzi najčastejšie zdôrazňovanými motiváciami mladých ľudí vycestovať. Ekonomické motivácie mali rôzne podoby – najčastejšie formu dočasných či krátkodobých brigád, napríklad letných, alebo aj zamestnania sa na dlhšie obdobie (počas prerušeného vysokoškolského štúdia), či dlhodobú stratégiu. Ekonomický rozmer migračného príbehu bol do značnej miery podmienený súčasným statusom mladých ľudí – či boli študenti, absolventi, zamestnaní alebo pracujúci. U študentov bol pobyt v zahraničí skôr doplnkovou stratégiou – možnosťou privyrobiť si na svoje výdavky na Slovensku, kým u absolventov či ľudí s ukončením vzdelaním vo viacerých prípadoch dlhodobejšou ekonomickou stratégiou. Predovšetkým v skupinových diskusiách na strednom a východnom Slovensku rezonovala táto skutočnosť veľmi intenzívne. Mladí ľudia nevidia možnosť uplatniť sa na lokálnom trhu práce, ktorý buď pracovné pozície neponúka alebo ponúka miesto, ktoré je nedostatočne honorované, prípadne pod kvalifikáciu. Participanti výskumu zároveň považovali prácu v zahraničí za veľmi atraktívnu z dôvodu vyšších priemerných zárobkov.

„Zámerné som odišiel, hľadal som, bol koniec školy a tak som išiel. Mal som umeleckú školu a samozrejme, čo sa toho na Slovensku týka, mal som problém nájsť si prácu.“ (muži, východ Slovenska)

Chcem skúsiť študovať v zahraničí

Zámer študovať na zahraničnej univerzite alebo strednej škole bol častým motívom študujúcich mladých ľudí. Medzi študentmi sú mobility veľmi populárne aj vďaka širokým podporným mechanizmom a štipendiám, ktoré môžu získať z národných či medzinárodných zdrojov.

„Tak v mojom prípade, ja som chcela ísť počas školy, počas semestra, tak aby sa mi rátali aj skúšky. Jediná možnosť cez školu bola ERAZMUS. Čiže ja som iné možnosti ani nezvažovala. Akurát rozmýšľam, že teraz do budúcnosti si hľadám viac možností... Tam je potom viac tých študentských organizácií, cez ktoré sa dá ísť, či už na tie rozvojové projekty, alebo na nejaké manažérske stáže. A určite plánujem ísť ešte aj niekedy v budúcnosti do zahraničia, ale zatiaľ nič konkrétne.“ (zmiešaná, západné Slovensko)

Petrova skúsenosť

Peter je doktorandom na vysokej škole a má široké cestovateľské skúsenosti. Má veľmi pozitívny vzťah k cestovaniu: *„...najviac krát som bol v Španielsku, najdlhšie som bol v Nemecku, okrem toho také okolité štáty, v Dánsku, Turecku, Balkán, Čierna Hora, Bosna, Srbsko. Dohovorím sa anglicky a nemecky, s veľkými problémami španielsky.“* Počas štúdia na magisterskom stupni chcel zažiť niečo nové, skúsiť na chvíľu život a štúdium v inej krajine. Rozhodol sa pragmaticky pre krajinu, ktorej jazyk ovláda a kde mala univerzita dobré a rozvinuté kontakty. Na študijnom pobyte strávil pol roka: *„Nemecko z toho dôvodu, lebo som chcel odísť niekam študovať, a s tou univerzitou mala moja škola dobré vzťahy. V tej dobe tá spolupráca existovala, ...a ľudia od nás mi pomohli etablovať sa. Ja som tam písal diplomovku, v piatom ročníku som tam bol ako Slováčok ...sám. Moja primárna myšlienka bola ísť inam, skúsiť niečo iné.“* Pobyt v zahraničí splnil jeho očakávania, predovšetkým získanie nového rozhľadu, poznatkov a skúseností. *„Dalo mi to najmä skúsenosť, úplne inú skúsenosť, táto skúsenosť sa nedá inde získať, iba takto. Je to istým spôsobom rozhľad, uvedomelosť, prehľad o takom bežnom živote, človek to nemá šancu spoznať iba tak, že príde na desať dní alebo na mesiac.“* Peter oceňoval multikultúrne prostredie, v ktorom mal možnosť žiť. Na druhú stranu si uvedomuje, že byť v krajine študentom a pracujúcim je veľký rozdiel. Oceňuje, že videl inú organizáciu krajiny, podľa jeho názoru funkčnejšiu, otvorenejšiu voči diverzite. Na druhú stranu mu chýbala väčšia otvorenosť zo strany väčšinového obyvateľstva, necítil sa byť prijímaný ako rovnocenný člen spoločnosti. *„Je to určite iné, keby som tam bol inak ako na univerzite, človek to vníma inak, predsa je to iná pôda, je to iné. Aj ten tím, v ktorom som bol, bol totálne multikultúrny. Na mňa to pôsobilo tak, nevnímal som to ako obmedzujúce. Som to vnímal ako samozrejme, a tiež asi aj obohacujúce.“*

Občianska participácia a dobrovoľníctvo

Medzi dôvody vycestovať formulovali participanti výskumu aj záujem odísť za účelom poznávacích stáží, mládežníckych výmen či dobrovoľníctva. Tento spôsob vycestovania umožňoval mladým ľuďom spoznávanie cudzej krajiny, učenie sa novým zručnostiam a zároveň aj aktívne používanie cudzieho jazyka.

3.2. Kam a ako sa mám vybrať?

3.2.1. Ktorú krajinu si vyberiem?

Odpoveď na túto otázku bola determinovaná rôznymi faktormi. Po prijatí rozhodnutia vycestovať sa stratégie líšili. Patril sem cieľené vyhľadávanie možností vycestovania z dôvodu práce alebo štúdia: oslovovanie pracovných agentúr, hľadanie priamych možností či vycestovania „naslepo“. Ďalšou z často objavujúcich sa stratégií bolo vycestovanie v línii sociálnych sietí jednotlivca – cestujem tam, kde niekoho poznám a pomôže mi zorientovať sa. V neposlednom rade bol častým i prvok náhodných okolností – ponuka štúdia alebo práce iba v konkrétnej krajine.

Pri ekonomických stratégiách vycestovania zohrávala úlohu i skutočnosť, kde je potenciálna možnosť nájsť si zamestnanie najvyššia, kde sú kompetencie človeka vhodné (napríklad ovládanie cudzieho jazyka), prípadne aj účel pobytu – tí ktorí sa chcú zdokonaľiť v jazyku vyhľadávali možnosti vycestovať do krajiny kde je daný konkrétny jazyk materinským. Nebolo to však pravidlom. Anglicky hovoriaci mladí ľudia oceňovali napríklad aj používanie angličtiny ako komunikačného jazyka na pracovisku, v kolektíve či počas štúdia.

Výskum identifikoval aj veľmi cieľený výber krajiny, kedy migračné stratégie nasledovali osobné preferencie a predstavy, v ktorej krajine by chceli žiť a spoznávať ju. Od týchto skutočností sa následne vyvíjali ich snahy nájsť možnosti v konkrétnej krajine. Nie všetci však boli úspešní, vtedy smer pobytu pokračoval do krajiny, kde bol pobyt možný.

Sociálne siete zohrávali dôležitú úlohu v migračných stratégiách mladých ľudí. Pod sociálnymi sieťami sa zväčša rozumejú prepojenia medzi ľuďmi na základe príbuzenstva, priateľstva, rovesníckych kolektívov, ako aj širšej spoločenskej participácie ako napríklad pracovné a záujmové väzby. Podľa niektorých autorov patria k sociálnym sieťam aj sprostredkovatelia či pracovné agentúry (Boyd, 1989). V súvislosti s migráciou však

zohrávajú naozaj kľúčovú úlohu, pretože ovplyvňujú nielen rozhodnutie odísť (cez sociálne siete prebieha výmena informácií o možnostiach v danej krajine), ale aj proces vycestovania ako aj včlenenia sa do prijímajúcej spoločnosti (sprostredkujú výmenu informácií o zamestnaní, živote v novej krajine ako takej, či fungujú aj ako asistencia).

Výsledky výskumu naznačujú aj určitý pragmatizmus v rozhodovaní mladých ľudí vycestovať. Okrem spomínaných faktorov pri výbere zavážili aj faktory ako geografická blízkosť a výška nákladov spojených so zabezpečením pobytu v zahraničí.

3.2.2. Mechanizmy vycestovania

Výskum ukázal, že mladí ľudia využívajú široké možnosti pre získanie informácií o vycestovaní či kanály pre sprostredkovanie pobytu. Celkovo typologicky mladí ľudia iniciovali vycestovanie buď sami na vlastnú päsť, alebo využívali rôzne podporné mechanizmy pre sprostredkovanie práce alebo pobytu. Stratégie mladých ľudí sa líšili v závislosti od účelu pobytu a od statusu v čase záujmu vycestovať (študent, nezamestnaný). Najrozšírenejšími stratégiami mladých bolo vycestovanie „na vlastnú päsť“, s využitím sprostredkovateľských služieb (pracovných agentúr) a prostredníctvom podporných mechanizmov pre mládežnícke mobility.

3.2.1.2. Individualizované stratégie

Individuálna iniciatíva vycestovať bola využívaná v najmenšom meradle. Mladí ľudia zapojení do výskumu ju zväčša využívali pri prvom vycestovaní, opakované vycestovania už nadväzovali na vytvorené sociálne siete.

Špecifickú úlohu zohrávali sociálne siete. Dôležitosť sociálnych sietí vystupovala do popredia aj v kontexte kanálu odchodu do zahraničia. Práve sociálne siete pozostávajúce z priateľov, príbuzných či známych sú dôležitým zdrojom informácií, podporou pri hľadaní zamestnania alebo podporným mechanizmom pri organizácii vycestovania, zabezpečenia ubytovania či prípadne aj práce. Prostredníctvom sociálnych sietí si mladí ľudia zabezpečujú vycestovanie, prípadne „štart“ v cudzej krajine. Sociálne siete boli využívané aj pre zabezpečenie zamestnania.

„No teda pre mňa bolo dobré, že som mala nejakých známych a tí mi pomohli. Aj napríklad s tou prácou. Už som vedela, kde budem bývať a akú budem mať prácu. Ale druhýkrát, na ďalší rok už teda sme šli sami. Mali sme iba ubytovanie a spolu sme si hľadali prácu len tak, že sme si napísali motivačné a chodili od reštaurácie ku reštaurácii a tak ďalej. Takže to už bolo také, že sami na seba sme... Ten prvý rok bol taký, že bola to veľká pomoc od tých ľudí,

ktorí tam už žili, ale už ten druhý rok to bolo... Že už, že sme sa museli naučiť aj sami využiť to, čo vieme a presvedčiť, že môžeme robiť aj v Anglicku a na tri mesiace, a zarobiť si tam.“ (zmiešaná, stredné Slovensko)

3.2.2.2. Využívanie podporných štruktúr

V prípade ekonomicky motivovaných vycestovaní využívali mladí ľudia služby sprostredkovateľských pracovných agentúr. Pracovná agentúra garantuje určité podmienky na pracovisku, pomáha pri zabezpečovaní formalít, ubytovania, v povedomí respondentov a respondentiek znamenali „istotu“. Z tohto dôvodu ich mladí ľudia využívali na sprostredkovanie pobytov relatívne často. Na agentúry sa mladí ľudia obracali ako v prípade hľadania sezónnych prác tak aj v prípade dlhodobejšieho zamestnania.

„Prácu som si hľadal cez pracovnú agentúru. Dostal som kontakt od kamarátky, vybavili sme papiere, potvrdenia, zmluvy, a všetko prebehlo v poriadku, bez problémov. Išiel som s priateľkou.“ (zmiešaná, stredné Slovensko)

Výsledky výskumu poukazujú na dôležitú úlohu podporných mechanizmov určených mladým ľuďom či študentom, prostredníctvom ktorých sa môžu uchádzať o študijnú stáž na zahraničnej univerzite, študijnú mobilitu či pracovnú stáž. Respondenti a respondentky v rámci migračných stratégií aktívne využívali rôzne podporné programy pre študentské mobility za účelom štúdia či práce. Mladí ľudia aktívne využívali ponuku zo strany škôl, národné možnosti podpory ako aj medzinárodné siete. V rámci možností škôl a ich sietí sa študenti zúčastňovali na krátkodobých pobytoch za účelom praxe:

„A čo sa týka Nemecka, to pomohla škola, keďže ...mali sme možnosť urobiť si prax v Nemecku, takže ja som to využila. Aj preto aby som si niečo zarobila.“ (ženy, východné Slovensko)

Medzi vysokoškolsky vzdelanými respondentmi a respondentkami pri hľadaní zamestnania vystupoval do popredia aj program Work and Travel¹³, ktorý je určený vysokoškolským študentom za účelom získania pracovných skúseností a zdokonalenia sa v cudzom jazyku.

Iným využívaným programom cieleným na študentov vysokých škôl, ktorý rezonoval medzi respondentmi a respondentkami, bol program EÚ Erasmus¹⁴ Vzdelávací program je zameraný na zvyšovanie kvality vzdelávania na európskych vysokých školách od roku 1987

¹³ Viac informácií napríklad <http://www.pracavusa.com/ponuka-programov/k2/>.

¹⁴ Pozri viac http://ec.europa.eu/education/programmes/socrates/erasmus/erasmus_en.html

a primárne pozostáva z finančnej podpory mobilit na vysokých školách a zároveň podporuje spoluprácu medzi európskymi vysokými školami¹⁵. Respondenti a respondentky výskumu využívali túto možnosť relatívne často. Pre mnohých to bol prvý kontakt s pobytom a životom v zahraničí.

„A čo sa týka štúdia, najprv som si pozeral SAIA. Z toho dôvodu, že majú vyššie granty, lebo dobre vieme, že v Barcelone sa z 300 eur nedá vyžiť, keď je nájom od 350 eur mesačne. Ale keď som si pozrel tú Saiu a nenašiel som tam nič, tak som sa obrátil na ERAZMUS. A bolo to najmenej náročné, čo sa týka administratívy.“ (zmiešaná, západné Slovensko)

Ďalším využívaným programom určeným mladým ľuďom, ktorý identifikoval výskum, bolo využívanie Európskej dobrovoľníckej služby¹⁶ prostredníctvom Slovenského inštitútu mládeže Iuventa za účelom podpory solidarity a tolerancie. Destináciou pobytov sú členské krajiny EÚ, prípadne ostatné krajiny sveta.

„Skúsenosti zo zahraničia mám už také staršie, bol som jeden rok vo Švédsku na Európskej dobrovoľníckej službe. Ako dobrovoľník... A potom som bol aj na takých mládežníckych výmenách v Švédsku, Anglicku, Belgicku.“ (muži, východné Slovensko)

Stanislav – Európska dobrovoľnícka služba

Stanko má 26 rokov a v súčasnosti pracuje v odbore, ktorý vyštudoval. Po skončení strednej školy chcel niekam vycestovať ešte pred začatím štúdia na vysokej škole. *„Ja som sa sám rozhodol vycestovať, a hľadal som možnosti. Ja som chcel ísť po maturite niekam, až potom som chcel ísť na vysokú“*. Venoval sa dobrovoľníckej práci vo svojom voľnom čase a hľadal možnosti vycestovať v súlade s nimi. Konečná destinácia bol skôr prvkom náhody ako cieľným rozhodnutím. *„Krajinu som si nevyberal, respektíve najprv som si vyberal, ale keď som zistil, že to také jednoduché nie je, tak som si už moc nevyberal, a šiel som tam, kde ma zobrali... Ja som bol cez program pre mládež, cez Iuventu, cez dobrovoľnícku službu. Ja som chcel ísť pôvodne do Španielska, Portugalska, do Talianska, do Británie, už si nepamätám, potom som to tak okresával, potom som skončil v Nemecku, kde som vôbec neplánoval skončiť.“* S odstupom času hodnotí Stanko svoju skúsenosť ako dosť náročnú. *„Zažil som taký šok, zhruba, ja som tam šiel po maturite, úplne neskúsený. Myslel som si, že tam to bude super. A tam to bol totálny opak. Bolo to v podstate peklo, veľmi zlá organizácia, zlí ľudia, nekomunikatívni, v tej organizácii, to vedenie.“* Napriek pociťovaným komplikáciám, v konečnom dôsledku hodnotí Stanko svoju skúsenosť pozitívne a to predovšetkým samotný život v zahraničí a skúsenosť s multikultúrnym tímom: *„Ale zase, keď sa to berie celkovo, je to asi prínos. Ty tam ideš niečo spoznávať, aspoň nie je nuda, jeden je zo Španielska, a niekto*

¹⁵ <http://www.europskaunia.sk/erazmus>

¹⁶ Pozri viac <http://www.iuventa.sk/sk/Mladez-v-akcii/O-nas/Akcie-programu/Akcia-2-Europska-dobrovolnicka-sluzba.alej>

je odinakadiaľ. A naučíš sa nové veci, a zistíš, že iný kraj, iný mrav, to je tak. “ Stanko si v zahraničí uvedomil skutočnosť, že chce žiť na Slovensku a má ho rád. „Slovensko je super, ale predtým som si myslel, že Slovensko je diera. Čím viac cestuješ, tým viac zisťuješ, že tu je to super, je to zlatá stredná cesta. Lebo v Nemecku je všetko nalinkované..., príliš veľa pravidiel na môj vkus. U nás je to voľné, tak trošku slobodnejšie sa tu žije, ale nie je tu extrém. Vo Venezuele nie sú pravidlá. To by ma trafil šľak. V Nemecku je veľa pravidiel a tu je to také ideálne. “ Slovensko Stanko vníma ako značne netolerantné až nacionalistické. Sám je však voči cudzincom skôr opatrný, má obavy z možných sociálnych problémov, ktoré môže so sebou multikulturalizmus priniesť. Je to podľa neho dôležitá otázka: „treba sa pozrieť na skúsenosti západných krajín a poučiť sa z toho. Lebo nie je to vždy len dobré. A sú s tým vždy aj problémy veľké, ťažko povedať. Ale ono sa to už deje, lebo na východnom Slovensku prijímajú lekárov z Ukrajiny“. Na základe svojich skúseností sa obáva hlavne neprispôsobivosti imigrantov: „Pokiaľ sú do dobrí ľudia, nech zostanú. Keď sú to zlí ľudia, nech idú domov. Nevadí mi to, že pribúdajú, pokiaľ sú dobrí. Pokiaľ by mali byť agresívni a robiť konflikty, kradnúť a neviem čo, tak by mi to vadilo. Tak by som povedal, prispôbte sa. Žite slušne, alebo choďte odkiaľ ste prišli. Ale to sa nedá, lebo keď ich raz už tá krajina prijme, tak sa ich nezbaví. “

Stanislav má 26 rokov a v súčasnosti pracuje.

Medzi spôsoby vycestovania mladých ľudí do zahraničia identifikované výskumom, v tomto prípade žien, patrila aj výmena au-pair¹⁷. Respondentky mali skúsenosť so starostlivosťou o deti v rodinách v zahraničí za účelom krátkodobého pobytu v zahraničnej krajine. Ani jedna z respondentiek, ktorá týmto spôsobom vycestovala do zahraničia, nestrávila ako au pair dlhšie než letné prázdniny.

„Ja som robila au-pairku, ale nikdy som nešla cez agentúru. Raz som išla cez kamarátku, ktorá mi hovorila, že tá rodina je super. A naozaj to bol super zážitok. A druhý krát som išla cez takú internetovú stránku, kde si človek urobí svoj profil a aj tá rodina si urobí svoj profil a tak sa navzájom hľadajú. Ako nebolo to zlé, ale nejako sme si nepadli s tou maminou. ...Ale zase na druhej strane ma to obohatilo práve tým, že som musela byť viac odkázaná viac na seba. (ženy, západné Slovensko)

¹⁷ Tradícia au-pair pobytov vychádza z definície Európskeho dohovoru o umiestňovaní au pair (European Agreement on Au Pair Placement), podľa ktorého je hlavným cieľom výmeny umožniť mladým ľuďom zlepšiť si svoje lingvistické schopnosti, prípadne iné odborné znalosti, ako aj svoj celkový kultúrny rozhľad prostredníctvom bližšieho spoznania krajiny. Au pair poskytuje rodine služby, ktoré pozostávajú z každodenných rodinných povinností, ktoré nemajú presahovať päť hodín denne (Bahna, 2008, s. 45).

3.3. Čo som tým získal?

Výskum identifikoval značnú variabilitu dôsledkov či vplyvov pobytu v zahraničí na mladých ľuďoch. Percepcia skúseností či prínosov značne variovala. Záviseli predovšetkým od toho, aký bol účel pobytu. Inú optiku mali mladí ľudia, ktorí vycestovali za účelom zlepšenia svojich jazykových zručností počas letných prázdnin na vysokej škole a inak skúsenosť vnímali mladí ľudia, ktorí boli predovšetkým ekonomickými migrantmi hľadajúcimi uplatnenie, ktoré im trh práce na Slovensku neumožňoval.

Respondenti a respondentky identifikovali širokú škálu pozitív a prínosov, ktoré im umožnili pobyt v zahraničí. Najčastejšie formulovanými prínosmi bolo zlepšenie jazykových kompetencií, získanie nového rozhľadu a sebavedomia, prehodnotenie svojho doterajšieho života, vyjasnenie si osobných krátkodobých i dlhodobých cieľov, získanie samostatnosti (odlúčenie od rodiny, rodičov, život na vlastnú päsť, postaranie sa o samého seba, hospodárenie s vlastnými finančnými prostriedkami), získanie nového rozhľadu a rozšírenie obzorov a v neposlednom rade aj získanie ekonomických prostriedkov. Veľmi pozitívne mladí ľudia hodnotili i možnosť nájsť si priateľov v zahraničí, zažiť podnetné prostredie mimo svojich zabehaných životných dráh a podobne. V neposlednom rade i zvýšenú toleranciu a citlivosť voči kultúrnej diverzite.

3.4. Pobyt v zahraničí – život a práca v inom prostredí

3.5. Ako som sa v cudzine cítil/a?

V rámci výskumu sme kládli dôraz aj na to, ako sa daný respondent/respondentka v cudzej krajine cítili, nakoľko sa cítili byť súčasťou užšej či širšej skupiny, nakoľko sa integrovali do rovesníckych, lokálnych či pracovných kolektívov, aké mali kontakty s majoritným obyvateľstvom.

Rozsah a hĺbku interakcií a skúsenosti determinoval predovšetkým účel a dĺžka pobytu. Skúsenosť mladých ľudí poukazuje na skutočnosť, že vnímanie otvorenosti prijímajúcej krajiny je determinované sociálnym statusom migranta, ktorý v krajine má, ako aj dĺžkou pobytu, ktorý v zahraničí strávi. Respondenti a respondentky poukazovali aj na skutočnosť, že vo vnímaní cudzincov zohráva rolu aj história migrácie do danej krajiny (podiel migrantov v spoločnosti ako taký) a vysielajúci región z ktorého migranti prichádzajú. Špecificky citlivo vnímali mladí ľudia ich pozíciu v rámci pracoviska. Pocit včlenenia sa do kolektívu kolegov či spolupracovníkov bol predovšetkým rozdielny medzi tými, ktorí sa v zahraničí zdržovali za

účelom štúdia a tými, ktorí pracovali. Navyše, určitý rozdiel bol evidentný medzi sezónnymi pracovníkmi a tými, ktorí mali záujem o štandardné zamestnanie na dobu neurčitú.

„Ja som mal rôzne skúsenosti. Ale kým človek študuje, alebo je to len nejaká sťaž, že vedia, že on odíde, tak sa na vás inak pozerajú, že je to pre vás krátkodobo... Ale potom, už keď tam je človek rok, všetko začína byť také serióznejšie, človek sa fakt musí rozhodnúť, či sa tam ide asimilovať, musí si vytvoriť nejaké normálne sociálne vzťahy...“ (zmiešaná, západné Slovensko)

Respondenti a respondentky opakovane deklarovali skúsenosť so stereotypizáciou Slovákov v zahraničí („východná Európa“), prípadne s negatívnym vnímaním cudzincov, ktorí v čase ekonomickej recesie berú domácim prácu¹⁸.

„Ja som sa vždy cítila ako cudzinec, oni tak stále berú cudzinca, to nikdy nebude jeden z nás, ak keby mal ktovie akú English, to je cudzinec.“ (ženy, východné Slovensko)

Mladí ľudia pociťovali aj prítomnosť „skleneného stropu“ v zahraničí. Cítili sa akceptovaní na pracovných pozíciách, ktoré by autochtónne obyvateľstvo nevykonávalo alebo v sektoroch, ktoré sú už v súčasnosti akceptované ako migrantské (napríklad cestovný ruch).

„Ja som robil v reštaurácii čašníka a to nie je práca, ktorá nie je tip-top lukratívna pre Brita... Proste tam nerobia Briti čašníkov. Kritérium, ktoré bolo nasadené bolo to, že to robím dobre. A keby to robil lepšie nejaký Brit, tak by ho vzali. Im bolo úplne jedno odkiaľ som, ale či to robím dobre. A keď táto podmienka bola splnená, tak potom to bolo v poriadku.“ (zmiešaná, stredné Slovensko)

Videli len malý potenciál v možnosti uplatniť sa na vyšších pozíciách. Taktiež sa cítili akceptovaní z dôvodu požadovaných nižších miezd migrantov v porovnaní s lokálnou pracovnou silou.

„A mám taký pocit, že až vyhľadávajú ľudí z východnej Európy. Kvôli peniazom. Vo Francúzsku je minimálna mzda tisícdvisto, tisíc tristo eur, tak pre mňa aj pre nich je to výhodné. Uspokojené sú obe strany. Nebol som ponižovaný, všetko bolo tak, ako malo byť.“ (zmiešaná, stredné Slovensko)

¹⁸ Rozšírený stereotyp, ktorý je bežný aj u slovenskej populácie. Pozri viac Vašečka, M.: Postoje verejnosti voči cudzincom a zahraničnej migrácii. IOM, Bratislava 2010.

Respondenti a respondentky zažívali aj pozitívne skúsenosti, profesionálny prístup – či už na úrovni ich vlastného „mikrosveta“ alebo na pracovisku, bez predsudkov, akceptujúci rozdielnosti a konkrétne kvality jednotlivca nezávisle od toho, odkiaľ človek pochádza. Každá interakcia je založená na individuálnom človeku, na základe ktorej sa nedá zovšeobecniť prístup celej krajiny k cudzincom.

„No našla som si tam kamarátky, cítila som sa potom po čase už dobre. Ale stále som mala pocit, že tí domáci ma vidia ako zahraničnú. Nevieť, ako jasne že ma niektorí prijali, ale nikdy ako keby taká celá spoločnosť.“ (zmiešaná, stredné Slovensko)

Bolo to ťažké, iné ako som čakala

Lubka je v súčasnosti čerstvou absolventkou vysokej školy. Najviac času strávila vo Veľkej Británii, kde vycestovala z viacerých dôvodov. Predovšetkým to bol výskum pre potreby bakalárskej práce a zároveň spôsob, ako si privyrobiť na štúdium. Celkovo tam strávila dva mesiace. S vycestovaním jej pomohla kamarátka, ktorá ju podporila, sama bez pomoci by sa neodhodlala: *„Písali sme si s kamarátkou, či môžem prísť k nej. Súhlasila, aj s tým, že mi vybaví robotu.“* S odstupom hodnotí Lubka svoju skúsenosť ako náročnú. *„Keby som nepísala bakalárku, tak tam asi nejdem, asi by som sa neodhodlala vybavovať toto všetko... Asi som sa necítila nejako extra prijímaná, asi to záviselo od rôznych faktorov, ja som nemala s kým chodiť von, nemala som sa ako socializovať.... To mi chýbalo najviac - komunikácia, a chýbalo mi niečo, kam by sa dalo ísť pozrieť, tam bol jeden park, a to bolo všetko, a potom tam bolo jedno nákupné centrum, a také malé historické centrum, a hrozne sa mi nepáčilo to mesto.“* Ani s ľuďmi, s ktorými prichádzala do kontaktu, sa necítila veľmi komfortne. Bolo to hlavne z dôvodu jazyka. Mala pocit, že autochtónni obyvatelia Anglicka to dávajú imigrantom pocítiť. *„Viac ľudí sa tak zvláštne správalo, v tom, že keď niečo človek povedal, inak to vyslovil, tak všetci boli takí, preboha, čo to robíte.“* Na pracovisku si všímala iné spôsoby. *„Ja som mala ten pocit, že sa snažia vyžmýkať zo zamestnanca maximum. A zamestnanec musí byť hlavne taký, podľa mňa Angličania si dajú na tom záležať, aby ľudia, čo pracujú v službách sa usmievali. To je dôležité, a pre mňa je nepochopiteľné. Prečo by sa mal človek nasilu usmievať? Nehovorím, že by nemal byť milý alebo príjemný, ale prečo by sa mal usmievať nasilu.“* Možno z dôvodu krátkosti pobytu má Lubka pocit, že ju pobyt v zahraničí veľmi neovplyvnil. *„Nemyslím si, že to ovplyvnilo, pretože už dlho mám názor, že každý je iný a nezáleží na tom, či je taký alebo onaký.“* Napriek všetkému sa Lubka identifikuje v širších než len národných súvislostiach. *„Ja sa cítim viac ako Európanka, než ako Slovenka. Lebo ja hovorím, sa cítim viacej doma vo Viedni ako niekde na východe. Keď idem smerom na východ, mám pocit, že som v inom svete, že som niekde inde, než doma, v úvodzovkách.“*

Lubka má 27 rokov, v súčasnosti hľadá zamestnanie na Slovensku

Predsudky voči cudzincom a podceňovanie

Respondenti a respondentky formulovali širokú škálu rôznych negatívnych predsudkov a stereotypov, s ktorými sa v zahraničí stretli. Najčastejšou podobou negatívnych predsudkov bol dištanc majoritnej populácie danej krajiny, v ktorej žili, a zaobchádzanie vyplývajúce zo znížených očakávaní. Predsudky boli založené na predpoklade nedostatočných jazykových kompetencií, rozhľadu či neprispôsobivosti. V extrémnych prípadoch i obava z kriminálnej činnosti (krádež na pracovisku). S nerovným zaobchádzaním a podceňovaním prichádzali mladí ľudia najčastejšie v kontexte hľadania zamestnania.

„Vôbec nie, akože v Rakúsku a vo Viedni je to absolútne vylúčené. Zahraniční a domáci sa tam veľmi málo miešajú. A tobož východná Európa. Je to také multikulti mesto, ale cudzinci s cudzinami a domáci s domácimi. V Nemecku mi to prišlo lepšie, Nemecko je väčšie a majú tam iný pohľad. Ale Viedeň, vždycky som sa cítil oproti nim, že som horší. Aj keď na univerzite im hovorili, že tí východoeurópski študenti, ktorí tú študujú, tí budú za chvíľu na mojom mieste tu. Budú rozprávať pred vami, pretože vy neviete slovenské jazyky.“ (zmiešaná, západné Slovensko)

Krajiny s dlhšou históriou imigrácie, väčším podielom cudzincov na celkovej populácii a väčšou kultúrnou diverzitou, podľa respondentov a respondentiek, vykazujú väčšiu otvorenosť a väčšiu ústretovosť voči migrantom zo Slovenska. Otvorenosť lokálnych obyvateľov voči cudzincom, podľa participantov, súvisí s úrovňou ovládania jazyka prijímajúcej spoločnosti.

„Ale na druhej strane sú nádherne prispôsobení pre príchod cudzincov. Oni už sú s tým tak zžití, my keby sme tu mali také návaly, tak sme z toho úplne hotoví. Nikto sa tam v podstate nečuduje, akým jazykom hovoríte, že máte zlú angličtinu, odkiaľ ste. Je tam celý svet. My sme dotknutí, že sme pre nich cudzinci, ale keď to niekto tu na Slovensku hovorí o cudzincoch, ani sa nad tým nepozastavíme.“ (ženy, východné Slovensko)

3.6. Skúsenosť s multikultúrnym pracoviskom

Jednou z oblastí, na ktoré sa koncentroval výskum, bola skúsenosť mladých ľudí so spoluprácou v multikultúrnom tíme na multikultúrnom pracovisku. Multikultúrne pracovisko je pracovisko, kde spolupracujú pracovné tímy zložené z pracovníkov rôznej národnosti či etnicity. Je to zároveň pôda, kde dochádza k stretu hodnôt, názorov, preferencií či skúseností. Rebríčky hodnôt a skúsenosti ľudí sú odlišné, pričom dôležitým činiteľom je jazyk (Adamek, 2008). Väčšina respondentiek a respondentov mala bezprostrednú skúsenosť

s multikultúrnymi pracovnými kolektívami pričom, aj keď nie všetci prišli do priameho kontaktu s kolegami z majoritnej spoločnosti. Vo viacerých prípadoch pracovali v kolektíve zloženom výlučne z migrantov. Vnímanie multikultúrneho kolektívu bolo zväčša pozitívne. Respondenti a respondentky zapojení do výskumu mali skúsenosť s veľkou variabilitou kultúr na pracovisku. Sami do určitej miery stereotypizovali „charakteristické“ vlastnosti jednotlivých národností, napríklad nemeckú „pedantnosť“, španielsku „lenivosť“ a podobne. Mladí ľudia zároveň formulovali väčšiu dôveru k „známym“ kultúram.

„Keď som bol na stavebných prácach, bol som vždycky rád, keď tam bol nejaký Čech alebo Slováčok. A bolo to viditeľné, že viac ku mne chodil Čech alebo Slováčok a sme sa aj viac porozprávali. ... Lebo neviem čo mám čakať od takého Turka alebo Albánca.“ (muži, východné Slovensko)

V súvislosti s pozitívami multikultúrneho pracoviska respondenti a respondentky zdôrazňovali potrebu riešiť konflikty, citlivosť a vnímavosť na potreby ostatných v tíme a záujem o spoluprácu. Skúsenosť s prácou v multikultúrnom kolektíve má, podľa časti mladých ľudí, veľký potenciál naučiť človeka tolerancii a ústretovosti a záujmu otvorene riešiť konfliktné situácie na pracovisku, ktoré sú každodennou a bežnou súčasťou.

„Ja som robila v rôznych tímoch, a robila som v tíme, v ktorom boli všetci cudzinci a myslím si, že to bolo lepšie, ako keď som robila v tíme, kde boli sami Francúzi a ja som bola jediná cudzinka. Pretože keď je každý z iného štátu, tak potom všetci sú na tom rovnako. Nikto sa necíti viacej nadradený, alebo že tá jeho kultúra, to čo si on myslí, je viacej platné ako niekoho iného. Aj tí ľudia si viacej pomáhajú, lebo sú na tom rovnako, pretože potom keď robia v jednom tíme, kde sú všetci na tom rovnako, tak sa on napojí na tú mentalitu, ale bude vždy vyčnievať. V tom multikultúrnom tíme je viacej tá tolerancia.“ (ženy, západné Slovensko)

Andrej a Lucia, Holandsko

Andrej má 32 rokov a pochádza z menšej obce. V roku 2007 sa spolu so svojou priateľkou Luciou rozhodli, že si budú hľadať prácu v zahraničí. Andrej reagoval na inzerát v novinách a po niekoľkých pohovoroch bol prijatý ako elektrikár v Holandsku. Priateľka Lucia odcestovala s ním a hľadala si prácu priamo tam. Ani jeden z nich nemal predchádzajúcu skúsenosť s dlhodobým vycestovaním. Ich jazykové znalosti boli na nízkej úrovni, ale odhodlanie vyskúšať niečo nové, bolo veľké. Na Slovensko sa vrátili späť po dvoch rokoch,

takže mali dlhodobejšiu skúsenosť, ktorú veľmi dobre Andrej reflektoval, ako veľkú zmenu v jeho živote i celkovom pohľade na svet i Slovensko: „*nám tak otvoril oči ten pobyt. Človek bol zvyknutý taký učičikany, a potom keď sme sa vrátili, tak sme zistili, že fakt sa tu budujú diaľnice za strašné miliardy, úplne kúsky a miznú podniky štátne do nikam, ľudia sú na seba ako psi, závidia si aj nos medzi očami. Všetko, aj čo sa týka kultúry práce, to je úplne strašné, čo sa týka nejakého zvýhodnenia, alebo sociálneho programu, že niekto cestuje dlhšie do roboty, niečo priplatí, to nehrozí...*“ Obaja po príchode do Holandska začali navštevovať kurzy holandčiny, ktoré im sprostredkoval migračný úrad. Ako v práci, tak i v každodennom živote sa stretávali s ľuďmi, ktorí pochádzali z rôznych krajín. „*Práca to bola rovnaká, všetci boli elektrikári, jeden bol šikovnejší, jeden bol menej šikovný, ale skorej každá tá kultúra... a to je jedno či je z Afriky, Nemecka... Ale celkovo, bolo to také veselšie, zaujímavejšie, ani nie pre ten pracovný výkon, ale pre tie vzťahy na pracovisku to bolo veľmi dobré. Čo sa týkalo spolužitia, to bolo výborné, lebo raz hovoril ten, raz ten a keď som sa ja už naučil po holandsky, tak som už aj ja hovoril...*“ Po návrate na Slovensko mali obaja veľký problém opäť si zvyknúť: „*Keď som sa vrátil, tak som si myslel, že v pohodičke, nie je to tu až také strašné, šak som tu žil, šak paráda. A potom som postupne začal otvárať oči a uvedomil som si, že kde som to vlastne predtým žil. Je to tu strašné... a je to zvláštne, že tam cudzinci sa vedeli lepšie porozprávať, aj lepšie dohodnúť, a lepšie mali vzťahy ako tu Slováci – na pracovisku, aj čo sa týka vzťahov v dedine. Tam bolo že hneď vedľa Holanďana, Surinamca a Antálianca, žili vedľa seba, a sa rozprávali „hello, hello“ a tuto to tiež tak je, ale sa nájdu takí ľudia..*

Andrej má 32 rokov, na Slovensku je zamestnaný.

Jednou z najčastejšie formulovaných nevýhod multikultúrneho pracoviska je rozdielny materinský jazyk pracovníkov a zároveň rozdielna úroveň komunikačného jazyka (ktorý môže a nemusí byť oficiálnym jazykom krajiny, v ktorej človek pracuje). Práve komunikačné problémy, komplikácie pri riešení pracovných úloh vyplývajúce z nedostatočnej znalosti komunikačného jazyka majú potenciál eskalovať problémy.

„*Tak nevýhoda je reč, keď nerozumiem, čo mi chce povedať. Ale potom ešte tie poznatky o ich kultúre, ono sa dá všeliak rukami nohami dohovoriť.*“ (muži, východné Slovensko)

Problémy, ktoré definovali respondenti a respondentky výskumu, súviseli napríklad so zníženými očakávaniami od cudzincov na pracovisku, teda zo stereotypov pripisovaných rôznym národnostiam.

„*Keď máte robiť nejakú prácu, a robíte to v skupine a každý presadzuje svoj názor, tak úplne odlišný, tak to je nevýhoda. Ja som sa stretla s takým postojom manažérov k nám, že si mysleli, že sme cudzinci, z východnej Európy, šéf mi išiel vysvetľovať, ako sa vo Worde robí*

medzera ako sa zväčšuje písmo, že nechápal, že pracujem ako čašníčka len preto, že si chcem zarobiť. Ten prístup bol taký, akoby som bola 15 ročné dečko, čo u nich skončí high school a nejde ani na učňovku ani college, a proste zaradí sa medzi skupinu hlúpučkých ľudí. Išlo iba o to vypísať jedálny lístok, pravopis viem, ale nechávala som to na nich.“ (ženy, východné Slovensko)

Človek sa musí veľmi obracať

Michal má 31 rokov, avšak od svojich 18 rokov má s migráciou do zahraničia veľmi bohaté skúsenosti. Žil a pracoval v niekoľkých európskych krajinách. „Bol som vo Švajčiarsku, na farme sme robili, počas školy, mizivá výplata, výlet v podstate. Potom som bol na zaoceánskej lodi, mesiac, som robil 19 hodín denne, som robil čašníka, tiež strašne veľa roboty, málo zaplatené, žiadne príplatky, ako boli sľúbené. To bolo okolo Nórska a Anglicka. Potom som robil chvíľu na Slovensku, a potom som išiel do Austrálie študovať. Popri štúdiu som robil v banke... Keď som sa vrátil, nemal som robotu, priateľka šla do Nemecka čašníčku robiť, tak som povedal v pohode, ja si tam nájdem niečo. A náhoda, že aj chlapa potrebovali, išiel som tam, bol som tam 6 mesiacov.“ Vyskúšal rôzne práce v rôznych krajinách – avšak zväčša pod jeho kvalifikáciu. Diaľkovo si dokončil aj vysokoškolské štúdium, napriek tomu adekvátne uplatnenie v zahraničí nenašiel. „V Nemecku to bolo také, som robil v talianskej kaviarni. A keď som sa začal rozprávať s nimi, že čo som vyštudoval, čo som robil, tak nechápali, že čo tam robím. Keby som mal pracovné povolenie, a lepšiu nemčinu, tak by som robil niečo úplne iné.“ Krajiny kam smerovali jeho migračné stratégie s odstupom času hodnotí rôzne. Atmosféra a životný pocit v nich sa líšil, vidí ich cez svoje vlastné „okuliare“. „Austrália, tam mi to pripadalo, že tí ľudia tam chodia spokojní, všetci. V Nemecku, strašne veľa nahnevaných Turkov, ktorí sa len priživovali na Nemcoch. A potom Nemci boli nahnevaní na Turkov, že sa na nich priživujú. Tam to tí Nemci úplne inak brali ako Austrálčania.“ Michalova motivácia bola hlavne ekonomická. Odísť a privyrobiť si. V tomto kontexte vidí aj prínos svojich skúseností, ekonomickú situáciu na Slovensku vníma ako veľmi slabú: „Úplne iné obzory som získal, videl som, ako sa krásne dá žiť. Tí niektorí ľudia, keď majú šťastie, a si nájdú robotu, si môžu plniť sny. Autá kupovať, domy, tu aj keď máš dobrú robotu, tak je hypotéka na 30 rokov a hniješ tu.“ Problematicky vníma hlavne únik kvalifikovaných ľudí do zahraničia, keďže sa nemôžu uplatniť na lokálnom trhu práce. Podľa neho bude Slovensko musieť saturovať chýbajúcu pracovnú silu niekde inde: „Keď všetky naše mozgy ujdú do zahraničia, tak kto tu bude robiť, za tie peniaze?“ S cudzincami má skúseností z pracovných pozícií na Slovensku, ktoré vykonával. Nevníma rovné zaobchádzanie cudzincov zo západnej Európy s pracovníkmi na Slovensku. „Ja som sa doteraz stretával s cudzincami vo firmách, čo prišli z Belgicka, zo Španielska. A my sme pre nich takí cigáni. A pritom viem, že oni ani odborníci nie sú. Len viem, že tie firmy, kde som robil, bola tam zahraničná účasť. Oni vôbec nemajú prehľad, ako tu my žijeme.“ Michal vnímal podceňovanie v zahraničí i na Slovensku zo strany cudzincov. Buď na rovine zaobchádzania alebo z hľadiska odmeňovania. „Na lodi, keď som robil, s jedným Turkom som sa skamarátil, Timur sa volal, a povedal mi, že tu sme

obidvaja čierni. Tam bola taká šikana ako na vojne, strašné niečo. A v Nemecku, tam už som mal robotu, celkom dobré prachy, ale úplne smiešne v porovnaní s tým, čo majú Nemci, tam som si už mohol dovoliť, čo som chcel.“ Podľa Michala je Austrália príkladom multikultúrnej spoločnosti, lebo to bola jediná krajina, kde sa cítil akceptovaný a rešpektovaný či už v bežnom živote alebo na pracovisku: „Určite ťa inak berú, tie vzťahy sú rovnocennejšie. V Austrálii, v tej banke, sme robili Kolumbijci, z Južnej Ameriky, aj šéfka bola z Kolumbie, z Mongolska som mal kolegyňu.“

Michal má 31 rokov, žije a pracuje na východnom Slovensku

4. Multi-kulti: viac ľudí, viac chutí

V rámci fokusových skupín nás zaujímalo, ako sa mladí ľudia stavajú ku kultúrnej rozmanitosti. Nepýtali sme sa ich na postoj k jednotlivým menšinám, resp. migrantským skupinám, ale každého z nich sme nechali, nech sám/sama vyjadří, čo pod kultúrnou rozmanitosťou rozumie. Fokusové skupiny sa ukázali výbornou metódou pri tomto druhu výskumu, keďže jednotlivci spolu diskutovali, pridávali jednotlivým výpovediam nové aspekty, navzájom sa dopĺňali, prípadne si protirečili.

Multikulturalizmus naši respondenti chápali rôzne, zväčša si ho spájali s vlastnou skúsenosťou so životom v zahraničí v rôznych krajinách, najmä v rámci západnej Európy, ale i mimo nej, ktoré boli charakteristické kultúrnou a etnickou rozmanitosťou obyvateľov a vysokým percentom migrantov v spoločnosti. Bola to skúsenosť so životom v prostredí, v ktorom boli súčasťou každodennosti ľudia pochádzajúci z rôznych krajín a táto rôznorodosť sa odrážala i vo verejnom priestore v podobe obchodov s rôznymi „exotickými“ potravinami, reštauráciami z celého sveta, nápismi v rôznych jazykoch, používaním rôznych rečí atď. K znakom multikulturalizmu podľa mladých ľudí patrí predovšetkým veľká kultúrna diverzita – ľudia rôzneho pôvodu, národností a kultúr žijúci spolu v určitom konkrétnom priestore, prejavujúci si navzájom rešpekt a toleranciu¹⁹.

V: Ako si predstavujete multikultúrnu krajinu?

„Spoločnosť, v ktorej viaceré kultúry žijú v symbióze nejakej? Navzájom si pomáhajú, spolu dokážu nejako žiť, pracovať, vyvíjať sa, rešpektovať sa, niečo spolu vytvoriť.“ (ženy, západné Slovensko)

¹⁹ Toto uvažovanie zaznelo vo všetkých FG, ale nie všetci respondenti v tomto kontexte uvažovali.

„...práve v tej multikultúrnej spoločnosti si kdesi zachovávajú tie svoje tradície a kultúry, ...na spoločných pracoviskách, a tak sa vlastne rešpektujú a pracujú spolu. Čiže stále si zachovávajú tú svoju identitu a prispôbujú sa, a žijú ako jeden národ.“ (zmiešaná, stredné Slovensko)

U mnohých však počas rozhovoru prišlo i ku kritickej reflexii multikultúrnej spoločnosti, identifikovanie istých medzí, hraníc rešpektovania, potrebu určiť pravidlá vzájomného spoluzitia a spoločných kompromisov. Viacerí si neboli istí, či multikultúrna spoločnosť môže fungovať a iní zase nepovažovali za „ukážkovo“ multikultúrnú žiadnu krajinu.

„Myslím si, že je to spoluzitie viacerých kultúr, ktoré potrebujú fungovať v jednom mieste v tom istom čase, ale tiež tam vidím obohatenie. A na druhej strane, niekedy ten kompromis je veľmi ťažké urobiť.“ (ženy, východné Slovensko)

„Multikulturalita, globalizácia je fajn. Mne sa to páči, všetci to chceme. Ale potom keď dôjde na nejaké politické otázky, kam to smeruje a či je to pre nás prínosné, alebo nie, tak si myslím, že nikto to nevie povedať.“ (ženy, východné Slovensko)

4.1. Multikulturalizmus a Slovensko

V publikácii *Postoje verejnosti k cudzincom a zahraničnej migrácii v SR* Michal Vašečka konštatuje, že je Slovensko etnicky najheterogénnejšou krajinou strednej Európy, avšak túto jeho multikulturalitu väčšina obyvateľstva chápe ako príťaž a problém (Vašečka, 2009), alebo ju vôbec nereflektuje. I našim respondentom a respondentkám sme položili otázku, či vnímajú Slovensko ako multikultúrnú krajinu. Aj napriek tomu, že prostredie Slovenska je kultúrne rozmanité, väčšina z nich odpovedala záporne. Svoju odpoveď vysvetľovali tým, že na Slovensku nežijú takmer žiadni migranti, rozmanitosť tak spájali skoro výlučne s imigráciou a novoprichádzajúcimi cudzincami, nie etnickými autochtónnymi menšinami, ktoré žijú na území Slovenska. Mladí ľudia istým spôsobom reflektovali tento obraz, keď sa väčšina z nich zhodla na tom, že Slovensko nevie zaujať postoj ani k autochtónnym menšinám, ktoré sú súčasťou slovenskej spoločnosti, a napríklad vysporiadať si vzťah k dvom najväčším menšinám Maďarom a Rómom. I preto sa obávajú postoja jeho obyvateľstva k novoprichádzajúcim migrantom. Táto kritická reflexia sa objavovala najmä u mladých ľudí s vysokoškolským vzdelaním. Celkovo sa však ukázalo, že mladí ľudia nevnímajú otázku kultúrnej diverzity na Slovensku ako páľivú, ale skôr ako marginálnu tému. Tento kontext bol prítomný vo všetkých fokusových skupinách a teda nelíšil sa z hľadiska regiónu, pohlavia či vzdelania.

V: Vnímate Slovensko ako multikultúrnu krajinu?

„Skôr ako antikultúrnu. Akože máme tu jednu menšinu, no akože viacero, maďarskú, ktorá je strašný problém. Všetko sa to nafukuje. A k rómskej menšine sme úplne fašistickí, takže je skôr jedna krajina, ktorá je absolútne že antimultikultúrna.“ (ženy, západné Slovensko)

„Nejakí Číňania, keď tu prídu bývať a otvoria si svoje obchody, že ako sa ku nim staviame. Aký máme ku nim prístup. Tak asi si nemyslím, že sme nejaká taká tolerantná spoločnosť. Nielen voči takým imigrantom ako Čína, Taiwan, ale aj čo máme vlastne vo svojej krajine nevieme riešiť.“ (zmiešaná, stredné Slovensko)

Alica v krajine zázrakov

Alica má v súčasnosti 28 rokov a skončila ekonomickú univerzitu v Bratislave. Po vstupe Slovenska do Európskej únie v máji 2004 sa spolu s ďalšími kamarátkami rozhodli odísť počas letných prázdnin pracovať do Anglicka. Išli „na blink“ a po čase si Alica našla prácu v supermarkete. Keďže sa rozhodla na istý čas prerušiť svoje štúdium „...potrebovala som prerušiť ročník, lebo som nezvládala skúšky a plus do toho som si chcela zarobiť nejaké peniaze“, zostala v Anglicku i po odchode svojich kamarátok, a strávila tam tak spolu sedem mesiacov. V supermarkete, v ktorom počas svojho pobytu pracovala, boli zamestnaní najmä Indovia a Pakistanci, s ktorými sa predtým nikdy na Slovensku nestretla: „...stratila som nejaké predsudky voči nim, boli strašne srdeční, ...ma pozvali proste na večeru len tak, že pod vyskúšať našu kuchyňu. Potom som bola u Indov na večeri, miestna komunitka Indov varila jedlo. Tak ma do tej ich kultúry, zvykov ma chceli uviesť.“ Alica hodnotí svoju skúsenosť s pobytom v Anglicku ako veľmi hodnotnú a to z viacerých ohľadov: „Mal pre mňa brutálny prínos, lebo som sa naučila byť samostatná, stretla som tam super ľudí, otvorilo mi to oči, že v jednom meste sa nachádza tritisíc cudzincov, ...videla som černochoch, z Afriky, Pakistancov, Indov, nošu Poliakov, proste každé to skupenstvo ľudí bolo iné a do každého som trošku zabrdla.“ Práve táto skúsenosť jej do života priniesla novú rovinu, kedy sa na svet okolo seba po návrate na Slovensko začala dívať trošku inak: „Som prišla domov a mama, ktorá ochkala pri televízori, že bože dúfam, že k nám nikdy neprídu černosi, alebo islamisti a podobné záležitosti... A ja som jej hovorila, že ale mami toto už dávno frčí a nemôžeš hádzať všetkých do jedného vreca. Tí ľudia boli na mňa láskavi a pomáhali mi a keď som bola zle na tom, keď som mala napríklad horúčky, tak jeden kamarát, ktorý je z Pakistanu, mi išiel kúpiť lieky...“. Alicin pobyt v multikultúrnom Anglicku ovplyvnil i jej pohľad na cestovanie a naštartoval akúsi „závislosť“ a potrebu spoznávať nové miesta. Po návrate postupne navštívila mnohé krajiny a odporúča túto skúsenosť všetkým ľuďom: „ja si myslím, že každému to otvorí oči, keď ide do Indie, do Iránu, do Gruzínska, keď vypadne z tejto malej krajiny, alebo dediny, mesta, kde žije. Keby si išiel len na východ, do Letanoviec, tak ti to urobí nejaký iný obraz, možno pozitívny, možno negatívny. Vo väčšine ľudí to podľa mňa urobí pozitívny obraz.“

V niektorých vyjadreniach sa jasne odzrkadlil verejný diskurz a uvažovanie o menšinách na Slovensku, ako tých, čo prišli k „nám“, žijú na „našom“ území, v „našej“ krajine a nie ako o právoplatných obyvateľoch a občanoch Slovenskej republiky. Súčasne toto uvažovanie odrážalo vnímanie menšín cez prizmu homogénnych skupín, ktoré sú nositeľmi istých kultúr a môžu ohrozovať suverenitu krajiny a jej obyvateľov.

„Podľa mňa je rozdiel, či ...prídu ľudia z rôznych krajín alebo príde jedna veľká masa. Ako hovorím o rómskej kultúre k nám domov. Hej? Takže už ako keby sa trochu cítite vytláčaní možno, tým ako sa oni strašne rýchlo množia a tak.“ (zmiešaná, stredné Slovensko).

Mladí ľudia si nevedeli predstaviť, z akého dôvodu by na Slovensko migranti prichádzali, čo by ich k príchodu na Slovensko motivovalo, alebo priťahovalo. Túto otázku chápali najmä cez ekonomické hľadisko, keďže Slovensko vnímali ako stále sa iba rozvíjajúcu krajinu s vysokou mierou nezamestnanosti, mnohými ekonomickými a sociálnymi problémami a bariérami na pracovnom trhu. Aj z toho vyplýva, že si migráciu spájali predovšetkým s ekonomickou motiváciou. Pochybovali o príťažlivosti Slovenska a skôr ho vnímali v kontexte krajiny prechodu na bohatší Západ.

„Zase ja by som Slovensko nebral ako príklad, žeby tu boli problémy s cudzincami. Na Slovensko nie je až taký prílev. Tu nie sú až také vhodné životné podmienky. Skôr viac by som povedal, že ten záujem o západnú Európu, prípadne iné krajiny.“ (zmiešaná, stredné Slovensko)

Monika

Monika má 26 rokov a viacero rozličných skúseností so životom v zahraničí. Už počas svojho vysokoškolského štúdia bola trikrát na letnom programe „work and travel“ v USA. Neskôr po skončení školy dostala možnosť získať prax na základnej škole vo Veľkej Británii, kam odišla spolu s manželom na sedem mesiacov. Práve v Anglicku Monika zažila vyučovanie v multikultúrnom prostredí: *„V Anglicku som učila deti z rôznych prostredí. Keď som ja niečo povedala, čo sa týka nás Slovákov a oni mi hneď vzápätí povedali, čo sa týka ich, že my sme Indovia, my máme takéto niečo a ja som zase z Litvy a my máme podobné ako vy, alebo máme iné...“* Dve rôzne skúsenosti dlhodobiejšieho pobytu jej dali priestor na porovnanie, podľa nej „bezstarostného pobytu“ v USA a už „reálnej práce“ v Anglicku. Aj preto sa Monika počas rozhovoru priznala, že v porovnaní s pobytom v Amerike sa z Anglicka už veľmi tešila domov: *„Ja som sa už strašne tešila domov, ja už som počítala dni na konci, lebo tu že si doma, a všetko mi príde také jednoduchšie na vyriešenie, vieš? Tým, že máš aj tu rodinu aj zázemie, ako keby nikdy nie si sám alebo s partnerom na tie veci.“* V Anglicku si zároveň uvedomila hodnotu, ktorú má pre ňu Slovensko ako domov: *„No, ja nie som z tých ľudí, ktorí na Slovensko pozerajú negatívne, aj keď vidím, že tu máme strašne veľa nefunkčných vecí“*

a veľa vecí je pozadu, ale ...ja som dostala práveže taký pozitívnejší pohľad. Ja som našla veci, ktoré sú pre mňa dôležité a tie sa mi zdajú, že lepšie fungujú, ako keď som bola v zahraničí. Je to tak 50 na 50, nemám idylický pohľad na Slovensko, odkedy som prišla, ale aj sa zlepšil.“ Monika zažila multikultúrny Londýn i USA a aj z tohto hľadiska sa na Slovensko díva kritickejšie: *„Máme tu určite veľa kultúr, ale my sa ako keby bojíme povedať, že sme multikultúrni a priznať si nejaké veci, podľa mňa na Slovensku sa slovo multikulturalita spája s niečím negatívnym, s nejakou časťou obyvateľstva, ktorá je problematická a tak ďalej, napríklad rómskou, hej? Ale zase nie sme natoľko multikultúrni ako iné krajiny západnej Európy ako Anglicko, že to nie je natoľko tu pomixované a toľko prisťahovalcov.“* Keďže Monika zažila cestovanie ako pred rokom 2004, tak i po ňom, zaujímavý bol jej pohľad na vstup Slovenska do Európskej únie: *„Ja som sa veľmi potešila, keďže som z tej generácie, ktorá zažila, že sme neboli a sme. Aj keď zasa určite je veľa problémov, o ktorých ani neviem, len cez médiá. Ale pre mňa ako človeka je to pozitívum, môžem cestovať bez hraníc a veľa cestujem, nemám byrokratické prekážky. Veľmi sa mi páči, že máme spoločnú menu, to je tiež taká forma slobody, že nemusím veľa vecí riešiť, keď idem cestovať cez viaceré krajín, tak sa viac cítim, že nie som akoby ďaleko od domu.“*

Počas rozhovoru sme účastníkom a účastníčkam výskumu spomenuli, že i napriek kríze počet migrantov žijúcich a prichádzajúcich na Slovensko postupne i keď veľmi pomaly rastie. Respondenti i respondentky boli prekvapení a viacerí z nich potvrdili, že kultúrnu rozmanitosť vo verejnom priestore pozorujú iba v najväčších slovenských mestách - v Bratislave, prípadne v Košiciach a zvyšok Slovenska považujú skôr za monokultúrny. To opäť čiastočne potvrdilo percepciu multikulturality v spojení skôr s novými migrantmi, ako s tradičnými menšinami.

„Bratislava už je trošku taká multikultúrna ...aj ako Košice. Ostatná časť Slovenska asi nie tak veľmi.“ (ženy, západné Slovensko)

„Podľa mňa je Slovensko viac monokultúrna krajina, ale zase treba odlišovať Bratislava a zvyšok. Celospoločensky považujem slovenský národ za viac-menej xenofóbny, že je tu taký ostych a ono je to podmienené aj historicky. Máme ešte takú obavu z niečoho nového, z moslimov.“ (zmiešaná, západné Slovensko)

V rámci fokusových skupín sa objavili však i opačné názory a percepcia Slovenska ako multikultúrnej krajiny a to vzhľadom na vysoký pomer etnických menšín v tomto prostredí.

„Práve ja som chcela povedať, že do multikultúrnej spoločnosti sa rátajú aj Rómovia, a my si to často neuvedomujeme, ale keď si zoberieme, že multikultúrny problém majú Nemci s Turkami, tak v podstate to je to isté, čo my máme s Rómami.“ (ženy, východné Slovensko)

Iný respondent diferencoval medzi rôznymi skupinami migrantov a tým, ako sú viditeľní vo verejnom priestore.

„Neviem, v akom zmysle sa myslí, že multikultúrna krajina. Ja by som povedal, že sme. Tí zahraniční tu sú a je ich tu podozrivo dosť. Len záleží od toho, či sa človek medzi nimi pohybuje a či ich nejak vníma. Lebo môže okolo vás prejsť Francúz na ulici a vôbec si to nevšimnete. Keňana si už asi všimnete. Sme multikultúrna, ale to, či sme voči nim nejakí priateľskí, by som povedal, že aj hej.“ (zmiešaná, západné Slovensko)

Podľa mladého muža zo stredného Slovenska je Slovensko multikultúrne, avšak väčšina spoločnosti si to neuvedomuje, popiera, zabúda na to, respektíve nepripisuje menšinám žiadne práva a priestor v spoločnej krajine. Vyplýva to zo strachu z neznámeho a „iného“.

„A si myslím, že my neuznávame rómsku kultúru ako kultúru. Že oni sú pre nás nekultúrni... Proste všeobecná mienka je, že je to nejaký proste bordel a tým už sa redukuje tých 20 percent... A napríklad takí Rusíni, ktorí sú tiež v tom zarátaní, isto tak oni asi sa snažia skôr o svoj vlastný ako produkt konečný a nezaniknúť, nezapadnúť. Keďže už z tých mladých generácii málokto rozpráva napríklad po rusínsky a až keď odrátame tieto dve také menšiny, tak už sa aj tých 20 percent celkom zredukovalo. Čiže možnože už ani sami nevieme, že sme multikultúrni. Že si to neuvedomujeme. Lebo si to nechceme priznať.“ (zmiešaná, stredné Slovensko)

Citlivosť na imigráciu či kultúrnu diverzitu sa podľa niektorých mladých ľudí líši medzi obyvateľmi Slovenska aj z hľadiska veku, konkrétne diferencovali medzi mladšou a staršou generáciou, pričom mladšia generácia je podľa nich otvorenejšia a staršia generácia (rodičov a prarodičov) je konzervatívnejšia, nezvyknutá na rôznosť. Nasledujúce výpovede odpovedajú na otázku, či si mladí ľudia myslia, že Slovensko je otvorená krajina:

„Nie, naopak veľmi uzavretá, konzervatívna. Ale tým, že sa striedajú tie generácie, generácia našich rodičov a my, to je už celkom niečo iné, takže Slovensko je jednoznačne konzervatívna krajina.“ (zmiešaná, západné Slovensko)

„Možno tí mladší viac ako starší.“ (zmiešaná, stredné Slovensko)

4.2. My a tí druhí: je to otázka prispôsobenia sa?

Osobná skúsenosť s diverzitou v zahraničí môže mať pozitívne dôsledky na rešpekt rôznorodosti i doma na Slovensku. Počas fokusových skupín bola jedna z kľúčových otázok i otázka o postoji mladých ľudí k migrantom a migrácii a menšinám na Slovensku. Predpokladali sme, že skúsenosť so životom v zahraničí vytvorí nový pohľad a rámec na percepciu diverzity, a to či už pozitívny alebo negatívny. Vo výpovediach sa ukázali rozdiely, avšak celkovo bola prítomná skôr pozitívna percepcia kultúrnej a sociálnej diverzity. Prípadne veľmi opatrné a neisté výpovede. Okrem ich percepcie etnických menšín na Slovensku nás zaujímalo, ako mladí ľudia vnímajú cudzincov prichádzajúcich na Slovensko. Vo všeobecnosti prevládal konsenzus, že prítomnosť cudzincov, respektíve ľudí pochádzajúcich z rôznych krajín a kultúr, je pre Slovensko prínosná, majoritnú spoločnosť scitlivuje a otvára jej nové obzory.

„A je to dobré, že ľudia spoznávajú ľudí z iných krajín a odbúravajú sa také predsudky u nich. Z nepochopenia vznikajú tie radikálne skupiny, rasisti atď. Lebo keď sú v podstate od malička s tými ľuďmi, komunikujú s nimi, alebo vedia, akí sú, že sú to tí istí ľudia s podobnými názormi, tak inak pristupujú k ostatným.“ (ženy, východné Slovensko)

Na druhej strane však zazneli i obavy odrážajúce verejný diskurz o multikulturalizme a príchode migrantov do Európy. Mladí ľudia so skúsenosťou z rozličných krajín Európy zachytili diskusiu o možných problémoch spojených s imigráciou, kultúrnou rôznosťou a nárastom pomeru cudzincov v krajine. I keď sa predtým o príchode cudzincov na Slovensko vyjadrili kladne, súčasne doplnili, že prínos prítomnosti cudzincov na Slovensku môže byť limitovaný ich nízkym počtom a tým že prídu na Slovensko iba dočasne. Pri rozdiskutovaní otázky sa tak ich prvotné názory začali vzdäť od vyslovene pozitívneho vzťahu a miestami odporovali tvrdeniu o prínose cudzincov pre krajinu. Následne názory mladých ľudí smerovali od prínosu cudzincov až po hrozbu, prípadne videli migrantov ako nevd'áčnych a neprispôsobivých.

„Myslím, že sa my nemôžeme vžiť do situácie Holandska alebo Anglicka, kde je tam nával. Oni tam fakt neznášajú kohokoľvek cudzieho, lebo sa stráca ich vlastná identita. Ale do tej miery, ako je to v Slovensku, je to isto prínosné.“ (ženy, východné Slovensko)

Názory na vzrastajúcu kultúrnu diverzitu a prítomnosť cudzincov sa medzi jednotlivými fokusovými skupinami a individuálnymi respondentmi a respondentkami líšili, navyše, nie všetci mladí ľudia mali osobný názor na túto otázku, vyjasnený postoj k tejto téme. Ich pohľady často záviseli od ich kultúrneho kapitálu, ale i osobnej skúsenosti, a toho s kým sa počas svojho pobytu v zahraničí stretli, v akej časti krajiny, resp. mesta žili, za akým účelom vycestovali. To všetko formovalo ich postoje a reflexie toho, čo okolo seba videli. Práve tieto rôznosti v príbehoch jednotlivcov sa ukazovali pri skupinovej diskusii, kedy dvaja respondenti reflektovali rovnaké miesto alebo situáciu rozlične. Medzi výhody vnímané mladými ľuďmi patrilo prínos nového know-how, zaplnenie deficitných odvetví a rozvoj ekonomiky. Inou polohou vnímania cudzincov bola zodpovednosť Slovenska z hľadiska ľudských práv či filozoficky: viacerí Slováci v minulosti riešili svoju problematickú situáciu migráciou, preto by malo i Slovensko „na oplátku“ umožniť iným ľuďom, aby sa tu zamestnali, získali vzdelanie a pod. Často zaznievalo i vyjadrenie, že nezáleží na tom, odkiaľ človek pochádza, ale to, aký je.

„Určite je to výhoda a prínos pre nás, pretože ak hovoríme, keď mladí pôjdu do zahraničia a kukajú tam niečo, tak ten zahraničný takisto tu príde si k nám. Keď mu dáme šancu, tak určite môžeme napredovať.“ (zmiešaná, stredné Slovensko)

„Všade sú aj dobrí aj zlí ľudia, a bohužiaľ nedá sa to dopredu zistiť, či akurát sem ide ten dobrý alebo zlý, ťažko povedať.“ (zmiešaná, stredné Slovensko)

Narastajúca kultúrna rozmanitosť a imigrácia vplyvajú na zmenu štruktúry spoločnosti. Práve v tomto bode vyvstáva otázka spoločného spoluzitia a súdržnosti spoločnosti a teda otázka vzájomnej integrácie. Aj mladí ľudia počas spoločnej diskusie zdôrazňovali predpoklad a očakávanie integrácie, resp. jazykom respondentov a respondentiek „prispôsobenia sa“ pre dobré súžitie cudzincov, menších a domáceho obyvateľstva. Pozornosť sme v rámci fokusových skupín venovali tomu, čo proces začlenenia – integrácie znamená a do akej miery sa má jednotlivec začleniť, aby bol integrovaný. Počas diskusie sa objavili viaceré veľmi zaujímavé a podnetné príklady založené na osobnej skúsenosti so životom v zahraničí.

„A ono je také ošemetné, kde je tá hranica toho rešpektovania a či človek má rešpektovať všetky tie kultúrne danosti toho druhého. Lebo proste sú veci, ktoré.. ženská obriezka, ktoré sú za tou hranicou rešpektu. ...Neviem si predstaviť, že keby sem niekto prišiel a mal by štyri manželky, že čo to znamená? Že čo rešpektovať? Jeho identitu, kultúru? Neviem si úplne predstaviť tú prax, alebo ako by malo vyzeráť to nastavenie.“ (ženy, západné Slovensko)

V negatívnej polohe sa vo vyjadreniach respondentov objavovala obava z uzatvorených, neprispôsobivých či radikalizujúcich sa skupín migrantov, prípadne obsadzovanie pracovných miest. I v týchto vyjadreniach bolo možné odhaliť opakujúce sa tvrdenia, ktorých zdrojom boli približne médiá. Tento predpoklad potvrdil i výskum CVEK-u²⁰, ktorý medzi mladými ľuďmi v posledných ročníkoch na základnej škole identifikoval silný vplyv médií v procese socializácie, pričom tie zohrávali skôr negatívnu úlohu (Gallová-Kriglerová, Kadlečíková, 2009). Všeobecne známy vplyv médií na formovanie verejnej mienky má tak svoj odraz i v percepcii kultúrnej diverzity očami mladých ľudí. Názor na cudzincov formuje spôsob podávania informácií cez médiá, ktoré potom môžu byť považované za platné vzorce správania sa.

„Samozrejme nemôžeme prikazovať nikomu, akú má mať kultúru, ako sa má obliekať. Ale na druhej strane to musí mať také pravidlá, aby vedel jazyk, v ktorom sa pohybuje, a musel vedieť, aké sú kultúrne zvyklosti a tie dodržiavať. Pretože tu nie je Turecko, tu nie je Vietnam. Takže každá krajina by si podľa môjho názoru mala tieto veci uvedomiť a povedať, vietnamčina dobre, ale musíš mať aj slovenčinu. Nie meniť tie normy, ale sa prispôbiť. A to je vždy najväčší konflikt.“ (ženy, východné Slovensko)

Zaznel i často opakovaný mýtus o veľmi rýchlom prispôbení sa Slovákov v zahraničí ako príklad toho, ako by sa mali migranti v krajine, do ktorej prišli správať. Tento mýtus sa neraz opakuje v rozprávaniach mladých ľudí – najmä na príklade Slovákov v Anglicku. V rámci týchto rozprávání boli jasne oddelené kategórie „my“ a „oni“.

„Ale hlavne si myslím, že tí cudzinci by mali rešpektovať, že prišiel sem do nejakej krajiny a snažiť sa naučiť aspoň jazyk alebo aspoň nejako tak komunikovať a nie si vytvoriť svoje vlastné komunity alebo nedaj bože, že by sa začali nejako búriť a nejaké neviem útoky... Čiže to je rozdiel, že keď my napríklad prídeme do nejakej krajiny, tak my sa hneď prispôbíme, hneď sa naučíme ten jazyk. A keď ku nám prídu, tak vidíme že tí čínski predavači si telefonujú vo svojom jazyku, takže je to úplne iné, že... My sme viacej prispôsobiví.“ (zmiešaná, stredné Slovensko)

Iným aspektom, ktorí mladí ľudia zdôrazňovali bolo určenie akýchsi integračných pravidiel, na ktoré by sa mali prichádzajúci migranti adaptovať, ako: akceptovanie legálneho systému

²⁰ „Postoje žiakov základných škôl ku kultúrne odlišným skupinám“ vykonaný v roku 2008.

krajiny, úsilie o začlenenie do širšej spoločnosti, ale i akceptovanie akejsi „zvrchovanosti“ majoritnej kultúry a spoločnosti. Viacerí mladí ľudia ilustrovali príklady ne/začlenenia práve na moslimoch a islame v západnej Európe (nielen pri tejto otázke).

„Keď niekto príde do nejakej krajiny, tak sa očakáva, že sa prispôsobí tým pravidlám tam. Ale sú ľudia, ktorí nie sú ochotní, či už ich kultúrne alebo náboženské tradície im nedovoľujú, nie sú schopní sa prispôbiť. Ale toto je už taká iná téma, ...či naozaj byť taký otvorený ku všetkému, alebo si strážiť to svoje.“ (zmiešaná, západné Slovensko)

Predovšetkým v skupine vysokoškolsky vzdelaných mladých ľudí sa objavovalo vnímanie nielen rešpektu voči inakosti, ale aj voči sociálnej spravodlivosti vo vzťahu k novým i autochtónnym menšinám. Zároveň sa spýtovali, čo to znamená byť Slovákom, čo je esencia „slovenskosti“, ako sa môže niekto stať Slovákom? A či bude niekto, kto sa tu narodil, alebo prežil väčšinu života, i keď jeho rodičia majú iný pôvod, považovaný za Slováka/Slovenku?

“Možno sa cítia srdcom Slováci, lebo tu vyrastajú, majú mentalitu, ale je dobré vedieť, odkiaľ človek prichádza. A práve deťom by sa mali dať tie informácie, aby sa mohli rozhodnúť. A podporovať identitu je veľmi dôležité, lebo človek sa cíti stabilnejšie. A keď je to vidieť na tvári a na fyzických odlišnostiach, tak sa určite stretne s tým, že si musí obhájiť tú svoju kultúru. Ak povedzme tretia generácia tej rodiny žije na Slovensku, ale stále by podľa mňa mali vedieť o svojej krajine a ten jazyk je podstatná časť identity. A ja som sa strela s tým, že niektoré organizácie podporujú identitu rómsku, pre rómske deti, čo je tiež veľmi dôležité... Že to, že sú odlišní, nie je zlé, že aby to od útleho detstva pochopili, aby boli sebavedomejšie.“ (zmiešaná, stredné Slovensko)

Vo výpovediach mladí ľudia definovali viacero aspektov potrebných pre začlenenie, predovšetkým si uvedomovali dvojstrannosť tohto procesu, potrebu zmeny na strane väčšinovej spoločnosti i na strane menšín a cudzincov prichádzajúcich na Slovensko. Úlohu videli predovšetkým vo zvládnutí slovenského jazyka, ktorý je dôležitý pre následnú integráciu do spoločnosti a pre vzájomné spolužitie.

„Pokiaľ chcú ľudia zo zahraničia žiť na Slovensku, tak je dôležité, aby sa integrovali do spoločnosti, aby sa naučili jazyk. To isté, ak by Slováčik prišiel do Anglicka a chceli by tam fungovať a zarábať, tak jednoducho sa musia prispôbiť tej danej kultúre, ale zároveň si môžu zachovať aj nejaké slovenské zvyky, tradície a postaviť kostol, čokoľvek by chceli.“ (zmiešaná, stredné Slovensko)

4.3. Migranti – práca a zamestnanie

V čase ekonomickej krízy sa často rezonujúcou témou stala práve zamestnanosť a práca a možné ohrozenie voľných pracovných miest migrantmi zo zahraničia. Inou paralelou bol príchod zahraničných investorov na Slovensko po vstupe SR do Európskej únie. Mladí ľudia videli predovšetkým pozitíva ako vytvorenie nových pracovných miest, príchod zahraničných investícií a rozvíjanie ekonomiky. Na druhej strane sa obávali odlišných pravidiel, inej kultúry práce a zneužitia postavenia zahraničných firiem na pracovnom trhu.

„Čo sa týka zahraničných investorov, môžeme predpokladať, že príde firma, ktorá má isté návyky zo svojej krajiny a pre nich je výhodné naše územie, čo sa týka toho, že poskytujeme daňové prázdniny a poskytujeme lacnú pracovnú silu, čo sa málokde stáva. To sú pozitíva. A zase trošku aj to zneužívanie zo strany zahraničných investorov, pretože majú dosť vysoké výhody, ale my inak by sme ich sem nedotiahli, lebo vidíme že je tendencia ísť ďalej na východ, Rumunsko, India alebo kde. Taktiež aj z pohľadu Slováka, niekedy Slováci mi pripadajú, že nechcú tých zahraničných, lebo neviem, či sa ich boja, alebo majú predsudky, kto to tu príde. To bol nejaký Ind, čo tu chcel niečo rozbehnúť, naši mu nedali občianstvo, pritom mal solídny plán, bol to bohatý investor a nedali mu občianstvo a zobral sa a išiel do Maďarska. To je chyba aj Slovákov, že sa nevedia rozhodnúť.“ (zmiešaná, stredné Slovensko)

I na základe vlastných skúseností s prácou v zahraničí a v multikultúrnych tímoch, považovali mnohí mladí ľudia príchod cudzincov na Slovensko za spestrenie pracovného trhu, prínos nového „know-how“, nových znalostí či zručností, prípadne rozprúdenie zdravej súťaživosti. Práve reflexia vlastnej skúsenosti s pozíciou cudzinca v inej krajine niektorým respondentom a respondentkám pomohla empatickejšie sa vcítiť do pozície cudzinca na Slovensku a rozmýšľať o rôznych úrovniach jeho/jej prínosu pre Slovensko.

„Teraz mi to príde také presne, nenachádzame dobrých, ako som hovorila elektrotechnikov, tak nie je to také, že tie pracovné miesta sú nám vzaté, pretože vlastne nikto tam nie je. Čiže tak ako vraví ... (jeden z respondentov – pozn. aut.), tak by prišli a aspoň by vlastne aj priniesli to, aby sme mali na to odborníkov. Tak nemáme nič a možno ani nemôžeme napredovať... Chýba to a keď náhodou ani tí naši Slováci nie sú, možno ani nevedia, že elektrotechnik by mohol toľko zarobiť. Nemajú motiváciu to študovať. Možno kvôli tomu tiež.“ (zmiešaná, stredné Slovensko)

Napriek relatívne vysokej nezamestnanosti na Slovensku sú podľa mladých ľudí isté pozície, ktoré pracovný trh nevie zaplniť z radov domácich pracovníkov. Zároveň na Slovensku pozorujú skupinu migrantov – expertov, ktorí na Slovensku obsadzujú vysoké pozície v medzinárodných firmách

„Mnoho cudzincov sem príde robiť prácu, ktorú nechcú robiť doma. Je to preto, že proste naozaj to nikto nechce robiť, tak sú tu Ukrajinci, ktorí robia murárov na stavbách, lebo proste na Slovensku nie je pracovná sila, ktorá by to robila.“ (ženy, západné Slovensko)

Počas rozhovorov zazneli i niektoré námietky, obavy z prílevu lacnej pracovnej sily a strach, že by migranti mohli negatívnym spôsobom vplývať na vývoj – znižovanie miezd.

„Ešte mi napadá iba také riziko, že dobre, tak môže prísť, nastať riziko, že by... Ako už tu taká kríza bola, že by všetci lekári dali výpovede, alebo ich veľká časť nejaká podstatná a prišiel by tu prívál, nával lekárov z Ukrajiny a oni by boli ochotní pracovať aj za nižšiu mzdu a tým pádom by nebol žiaden tlak na zvyšovanie mzdy a mzda by jednoducho ostala, alebo by stagnovala a to by už bolo možno také na zváženie, že aký by to malo vplyv ale na druhej strane, keď sú ochotní robiť tí Ukrajinci, tak musíme byť asi aj my, keď chceme pracovať.“ (zmiešaná, stredné Slovensko)

5. Európa mladých – vnímanie európanstva očami mladých ľudí

Európska únia prechádza od ekonomickej komunity k snahe sformovať a integrovať jednotlivé národné štáty to širšieho celku, spoločnej únie. Avšak je len veľmi ťažké prekonať etnolingvistické a politické rozdelenie, chápané ako prirodzený stav. Čo spája krajiny Európy? Sú to spoločné hodnoty, spoločná história, náboženstvo, filozofia? Túto otázku sme položili i mladým ľuďom v rámci fokusových diskusií a individuálnych rozhovorov. Ako sme už v teoretickej časti textu načrtli, o identite uvažujeme ako o procese „identifikácie sa“, ktorý sa mení pod vplyvom rôznych udalostí, skúseností a interakcií. Etnicita, rasa a národnosť sú spôsobom vnímania, interpretovania reprezentácie sociálneho sveta. Nie sú vecami ako takými vo svete, ale perspektívou na svet (Brubaker, 2004, s. 17). Aj z tohto hľadiska bolo práve zaujímavé položiť otázku o vzťahu našich respondentov a respondentiek k Európe,

Slovensku, a cez ich jednotlivé príbehy pozorovať, ako na tieto rozličné identity vplývala osobná skúsenosť s mobilitou do zahraničia.²¹

Mladí ľudia sa najčastejšie identifikovali so štátom, respektíve národom ako Slovák a Slovenka. Národná identita bola teda ich základnou úrovňou identity²². Ďalšia často zmieňovaná identifikácia bolo v spojení s lokalitou, z ktorej pochádzajú respondenti a respondentky (som „Východniar“, „Stredoslovák“, „Košičan“), prípadne z väčšieho regiónu strednej Európy.

„Ja sa cítim skôr byť Stredoeurópankou ako Slovenkou a necítim sa byť Európankou.“ (ženy, západné Slovensko)

„Keď som v Európe, tak som Slováčka, keď som na inom kontinente, tak som Európanka.“ (zmiešaná, západné Slovensko)

„Tak ja v kontakte s tými ľuďmi – kamoš z Pakistanu. India, a Texas, to bol skôr taký pohľad, že Európa a ja, ten druhý, že aj ja som sa tak cítil, že som Európan. Ale čím ďalej tým viac cítim, že ja som z Dolného Kubína, že ja som z Oravy a čím viac tam teraz príde, tak tým mám viac pocit, že ja tam chcem normálne žiť, mne sa tam páči... A potom že som Slovák cez jazyk – proste jazyk ten má človek rodný.“ (zmiešaná, západné Slovensko)

5.1. Cítim sa ako Európan/Európanka?

Predpokladali sme, že práve rovina mobility mladých ľudí im prinesie osobnú skúsenosť a kontakt s Európou. Iným zaujímavým momentom skupinových diskusií bolo, ak mladí ľudia vycestovali mimo kontinent Európy, čo im umožnilo porovnávať, hľadať súvislosti, vymedzovať sa voči „iným“, „inému“ a hľadať to spoločné, keďže sú sociálne identity často definované na základe odlišnosti od relevantných vonkajších skupín, resp. tzv. „iných“ (Condor, 2004, s. 1)²³. Ako aj z iných výskumov vyplynulo²⁴, pre mladých ľudí je veľmi

²¹ Širší rámec výskumného problému „čo to znamená byť Európanom“ pre mladých ľudí predstavil medzinárodný výskumný projekt „Mládež a Európska identita“ zameraný na výskum vzájomných vzťahov medzi jednotlivými úrovňami identity 18 – 24 ročných mladých ľudí v rôznych regiónoch Európy. Pozri viac na: http://www.iuventa.sk/files/documents/7_vyskummladeze/spravy/davm003/kvalitativna_metodologia_projektu.pdf

²² K podobnému výsledku sa dopracovali vo výskume i Gabriel Bianchu a Barbora Láštiová (Pozri: http://www.iuventa.sk/files/documents/7_vyskummladeze/spravy/davm003/kvalitativna_metodologia_projektu.pdf).

²³ Online na: <http://www.sociology.ed.ac.uk/youth/docs/Slovak%20Brussels/England.pdf>

²⁴ „Mládež a európska identita“. Pozri na: http://www.iuventa.sk/files/documents/7_vyskummladeze/spravy/davm003/kvalitativna_metodologia_projektu.pdf

ťažké zdefinovať, čo to znamená „byť Európanom“, opísať či je niečo, čo spája európske krajiny, či existujú spoločné európske hodnoty, spoločná európska mentalita kultúra. Pocity „európanstva“ či „euroobčianstva“ boli mladým ľuďom zväčša cudzie. Na druhej strane v porovnaní s výskumom „Mládež a európska identita“²⁵ sme medzi respondentmi a respondentkami nepozorovali absolútnu absenciu osobnej identifikácie sa s Európou. Predpokladáme, že to tak bolo najmä vzhľadom na ich osobnú skúsenosť s mobilitou.

„Je podľa mňa úplne normálne, keď ja beriem seba najprv ako Stredoslováčku alebo Slováčku - Stredoslováčku a potom ako Európanku... Ale zas keby sme sa stretli napríklad s Francúzmi, tak im poviem, že som Slovenka a nepoviem, nezhodneme sa, že my sme Európania. Už tu vidíme tú kultúru, ten rozdiel.“ (zmiešaná, stredné Slovensko)

„Je to to, čo nás kultúrne spája, aj nás so Srbmi nehovorím, lebo tí sú naši takí slovanskí, ... ale aj nás s Francúzmi alebo so Španielmi a to je tá európska kultúra. Má spoločné základy.“ (zmiešaná, stredné Slovensko)

Tomáš a Európa

Tomáš je doktorandom a má 28 rokov. Svoje štúdium na vysokej škole uskutočnil sčasti na Slovensku a sčasti v Rakúsku. Tomáš patrí do skupiny mladých ľudí, ktorí sa aktívne zapájajú do mládežníckych výmen a získal skúsenosti so životom v multikultúrnom prostredí vo viacerých krajinách. Svoju skúsenosť s dobrovoľníckymi pobytmi hodnotí veľmi kladne: *„to mi príde, že to bola taká najlepšia škola otvorenosti, ...keď je človek dobrovoľník... tá otvorenosť, snažiť sa to nejak reflektovať, že nesiem si so sebou, že som zo Slovenska – kto som, čo som – ale byť si vedomý, že toto je môj pohľad jeden, ktorý je jednofarebný a snažiť sa pochopiť tie iné farby... Mne sa na tom najviac páči to, že tá multikultúrna skúsenosť vlastne poskytne človeku zrkadlo, v ktorom sa vidí proste v porovnaní s tými ostatnými aj sám seba inak.“* Tomáš zažil Európu cez rôznych priateľov a priateľky, ktorých stretol počas svojej dobrovoľníckej činnosti, aj preto je pre neho Európa a jej jednotlivé krajiny spojená najmä s konkrétnymi ľuďmi: *„Ono je to o tom porovnaní, keď my sa tu veľa vymieňame s EÚ krajinami, tak už má človek kamarátov vo všetkých tých krajinách. Takže teraz, keď sa niečo zlé deje v Grécku, tak ja napíšem tomu kamarátovi a môžem sa s ním o tom porozprávať. Alebo keď mi niečo napadne s nejakou krajinou, tak si viem predstaviť, kto je za tým, čiže toto mi príde, takto to vnímam, že som súčasť tej jednej Európy.“* Aj z tohto hľadiska sa snažil odpovedať na otázku, čo je pre Európanov a Európanky spoločné: *Tú históriu nejako zdieľame, čo tu boli veľké mocnosti. Ale ako tí ľudia, ako keď už začne niekto takto cestovať, že spoznáva tých ľudí, tak aj keď som stretol nejakú babu z Portugalska, tak mi bola bližšie ako niekto z Číny. Neviem, je to taký prirodzený pocit, že čo je bližšie...“* a čo nás spája

²⁵ Pozri:

http://www.iuventa.sk/files/documents/7_vyskummladeze/spravy/davm003/kvalitativna_metodologia_projektu.pdf

„Demokracia, určite tam bude sloboda, to je také americké, že to má nejaké kresťanské základy, solidarita medzi štátmi, to heslo EÚ – spojení v rozmanitosti – rozmanitosť, spájanie, spolupráca, rešpektovanie tých kultúr, takže určite nie strata tej identity...“

Pocit Európanstva mladí ľudia spomínali zväčša v prípade, kedy boli konfrontovaní s väčšími útvarmi – v prípade pobytu na inom kontinente, napríklad v Južnej Amerike alebo v Ázii. Práve porovnávanie Slovenska a iných krajín Európy, teda Slovákov a iných kategórií a hľadanie toho spoločného, vytváralo kontext pre nachádzanie rovnakých črt a hodnôt.

„Tak asi cítil som keď som bol v Turecku alebo v Japonsku, že nás berú ako EÚ, že proste iný svet. Keď som bol v Egypte, tak tam to bol taký kultúrny šok, že toto je iný svet, toto nie je Európa. Tam to fakt človek na ulici cíti, že je niekde inde.“ (zmiešaná, západné Slovensko)

5.2. Spoločné európske hodnoty

Hľadanie spoločných hodnôt, ktoré by spájali všetky krajiny Európy nebolo pre mladých ľudí ľahké. Zmieňovali najmä rímske právo, kresťanské náboženstvo, filozofiu, demokraciu a spoločnú históriu, ale aj rozmanitosť a rôznosť, aj keď sa nezhodli na nejakom jasnom špecifickom obraze Európana a európskych hodnôt.

„Keby sme nemali spoločné hodnoty, tak by boli neplatné tie zmluvy, ktoré sú európske – o založení únie, o fungovaní únie, lebo oni sú založené až v preambule, tam hneď píšu, že stavíme na spoločných základoch európskych. No a možno to je také kliše alebo fakt nás spája to, že tie prapôvodné veci sú rímske právo, sú náboženstvo a grécka filozofia, že to stále tak trvá nejakou na tej kontinuite.“ (zmiešaná, stredné Slovensko)

5.3. Kultúrne blízke krajiny v Európe

Respondenti a respondentky sa pri svojich cestách do zahraničia stretli s mnohými mladými ľuďmi z celého sveta, hľadali podobnosti ale i rozdiely. Jedným z okruhov, na ktoré sme sa ich v spojitosti s ich mobilitou pýtali bola i otázka kultúrnej blízkosti iných krajín, najčastejšie pritom zmieňovali susedné krajiny Slovenska – Ukrajinu, Poľsko a Česko.

„Aj pre mňa tie štáty, ktoré tu susedia.“ (ženy, západné Slovensko)

„No tak určite nie vo všetkom, ale zas omnoho bližšie ako Francúzi. Keď si porovnáš tie okolité štáty, Poliaci, Česi, sme ako keby rovnakí. Ja to vnímam aj tak jazykovo, keď som na poľskej hranici, tak sa dohovorím, jednak je to jazyk, čo také rozdiely kladie. To závisí od toho individua.“ (ženy, západné Slovensko)

5.4 Záujem o európske otázky

V rámci okruhu otázok identifikovania sa s Európou a vnímanie Európskej únie mladými ľuďmi nás zaujímal aj ich pohľad na Európsku úniu ako politické spoločenstvo a na európske otázky, ktoré boli najmä koncom roka 2011 veľmi aktuálne vo všetkých médiách v spojitosti s navrhovaním eur ovalu, atď. Väčšina našich respondentov a respondentiek mala k týmto otázkam skôr laxný postoj a na verejnej diskusii participovala len pasívne. Podobne to bolo i pri otázke, či sa zúčastnili volieb do Európskeho parlamentu – odpovede variovali, avšak zväčša boli negatívne, alebo si respondenti a respondentky svoju účasť na týchto voľbách nepamätali.

5.5. Slovensko ako člen EÚ

Vstup Slovenska do Európskej únie 1. mája 2004 možno chápať aj ako akési znovu spojenie Európy, kedy krajiny bývalého komunistického bloku boli začlenené do širšieho európskeho spoločenstva. Slovensko sa spolu s ďalšími krajinami strednej a východnej Európy stalo súčasťou otvorenej Európy. Respondenti a respondentky hodnotili zmeny, ktoré sa po vstupe udiali ako pozitívne i negatívne. Fokusové skupiny sme uskutočnili v prvej polovici roku 2012, v období, kedy sa diskutovalo o navýšení druhého eur ovalu²⁶. Práve táto diskusia vzbudzovala ako v politike tak aj u širšej verejnosti rozporuplné reakcie, preto je potrebné reflektovať prebiehajúcu diskusiu i pri analýze rozhovorov.

Mladí ľudia súčasne kriticky nazerali na niektoré nové pravidlá, normy a povinnosti, ktoré sa stali záväzné pre Slovensko vstupom do EÚ. Prípadne hodnotili európsky centralizmus, oklieštenosť suverenity Slovenska ako malej krajiny pri rozhodovaní Európskej únie a mocenskú dominanciu niektorých silných krajín EÚ. Zmieňovali i byrokratický proces pri podávaní rôznych grantov a projektov. Ich postoj však nebol pri tejto otázke jednotný a v snahe o hľadanie argumentov sa pohyboval od všeobecnej roviny až ku konkrétnym príkladom.

„Ja som to začala vnímať, že sa začali presadzovať isté pravidlá, normy, európske, ktoré predtým neboli, a ťažko posudzovať, či sú všetky pozitívne. Na strane druhej niektoré veci zanikli, ktoré neboli zlé, ale museli zaniknúť, lebo sme v EÚ, čiže ono je to plus – mínus,

²⁶ Pozri viac napr. tu: <http://www.europskaunia.sk/euroval-2>

drobnochovatelia, kolos byrokratický. Ľudia, ktorí sa pohybujú v tých projektoch, to vidia.“
(ženy, východné Slovensko)

Respondenti a respondentky bilancovali aj nad rolou Slovenska pri rozhodovaní v rámci EÚ. Zdalo sa im, že sú predstavitelia Slovenska príliš neaktívni a až príliš pokorní pri presadzovaní záujmov tejto krajiny. Jedna z respondentiek vyjadrila potrebu lepšie nastavenej verejnej diskusie, do ktorej by mali byť zapojené širšie vrstvy obyvateľstva a nielen elity.

“Jediné čo mi vadí, že Slovensko je také, že ako keby sa musí vo všetkom prispôbovať, alebo že sú takí – my sme holubičí národ... mne sa páči, že Česi sú takí: že to sa nám nepáči, to nespravíme. ...tu naozaj chýba taká nejaká debata o výhodách a nevýhodách, že všetko sa vykresľuje v takých extrémoch. Sa mi zdá, že v Čechách tá debata zahŕňa aj bežných občanov a nie ako na Slovensku.” (ženy, západné Slovensko)

Podľa mladých ľudí vstup Slovenskej republiky do Európskej únie znamenal i vstup do širšieho a väčšieho spoločenstva a spojenie síl jednotlivých samostatných európskych krajín. Občania Slovenska súčasne získali i novú oporu v európskych inštitúciách, ktoré presahujú regionálne záujmy a vytvárajú novú platformu pre občanov EÚ, na ktorú sa môžu v prípade potreby obrátiť.

„Určite to vnímam pozitívne..., že keď je nás viac, tak sme silnejší. Otázne je, či ťaháme za jeden povraz v rámci Európskej únie. Ale hovorím, teraz sa nám určite ľahšie žije, aj teraz je kríza, tak určite je to ľahšie riešiť spoločne, že máme oporu aj v ostatných krajinách.”
(zmiešaná, západné Slovensko)

Druhou rovinou uvedomovania si svojho európanstva a členstva Slovenska v Európskej únii bolo spojené najmä s praktickým hľadiskom a cestovaním: otvorené hranice po zrušení vnútroeurópskych hraníc v rámci Schengenskej zóny, „elitný klub“ občianstva a pasu Európskej únie, ktorý jednotlivec pociťuje najmä pri vycestovaní ako mimo tak i v rámci EÚ – špeciálne oddelenie pri pasových kontrolách, na cudzineckej polícii, rozdielne podmienky pri vstupe na pracovný trh v rámci EÚ (nie je potrebné prejsť procesom žiadosti o víza), spoločná euro mena, kedy nie je v rámci krajín EÚ potrebné vymieňať si peniaze.

„Ako Európanka, pri tom cestovaní, keď som na letisku, alebo keď treba niečo vybaviť. Nevieť ako to je, že nám stačí občiansky, keď ideme cez hranice, že tie hranice sa tak otvorili.” (zmiešaná, západné Slovensko)

Záver

Výskumný projekt Mladí Európania a Európanky bez hraníc sa koncentroval na migračné príbehy mladých ľudí a v neposlednom rade aj na vplyv tejto skúsenosti na postoje a názory mladého človeka, ako migračná skúsenosť ovplyvňuje identitu, seba percepciu, postoje k migrácii, kultúrnej diverzite a „iným“.

Migračné stratégie mladých ľudí majú svoje špecifiká v porovnaní s ostatnými skupinami obyvateľstva. Túto skupinu je možné označiť za najmobilnejšiu v porovnaní s inými vekovými kategóriami – absencia záväzkov či chuť skúšať možnosti sú niektorými z dôvodov.

Účastníci a účastníčky výskumu, skupinových diskusií i individuálnych rozhovorov, formulovali najčastejšie ako dôvod vycestovať chuť spoznať a zažiť niečo nové v nových podmienkach a kontextoch a zdokonaľiť sa v cudzom jazyku. Veľkú dôležitosť mali pobyty zamerané na vzdelávanie v zahraničí a ekonomicky motivované vycestovania. Výskum poukazuje aj na dôležitú úlohu podporných mechanizmov mládežníckych mobilit určených mladým ľuďom či študentom, prostredníctvom ktorých sa môžu uchádzať o študijnú stáž na zahraničnej univerzite, študijnú mobilitu či pracovnú stáž. Respondenti a respondentky aktívne využívali v rámci migračných stratégií rôzne podporné programy na národnej i medzinárodnej úrovni.

Celkovo hodnotili participanti migračné skúsenosti pozitívne. Za najprínosnejšie považovali zlepšenie jazykových kompetencií, získanie nového rozhľadu, získanie sebavedomia, prehodnotenie svojho doterajšieho života, vyjasnenie si osobných krátkodobých i dlhodobých cieľov, získanie samostatnosti, získanie nového rozhľadu a rozšírenie obzorov a v neposlednom rade aj získanie ekonomických prostriedkov. Špecificky, videli mladí ľudia v pobyte rozšírenie obzorov. Pobyt v zahraničí im pomohol získať nielen nadhľad a nový pohľad na život, na životné podmienky v domácej krajine, ale aj celkovo si ujasniť vlastný pohľad na svet, hodnoty či životné východiská ako postoje či názory.

Výskum poukazuje, že migračné stratégie mladých ľudí a pobyty v zahraničí majú vplyv na vnímanie kultúrnej diverzity u mladých ľudí, prispievajú k ich vnímaniu inakosti ako vo svete, tak aj spätne v krajine pôvodu. Respondenti a respondentky výskumu racionalizovane považovali pobyt v zahraničí za sctlivujúci vedúci k interkultúrnym zručnostiam.

Bezprostredná skúsenosť so zahraničnou krajinou a inými kultúrami má potenciál prispievať k citlivosti mladých ľudí na rôznorodosť, odstraňovať negatívne predsudky a stereotypy. Avšak nemusí to však byť pravidlom, interpretácia bezprostrednej skúsenosti s inými kultúrami a národnosťami nemusí viesť k zvýšenej tolerancii a rešpektu k inakosti či cudzincom. U niektorých účastníkov výskumu pretrvávalo silné nepriateľské naladenie voči cudzincom prichádzajúcim na Slovensko za účelom hľadanie nových životných možností a práce aj napriek skutočnosti, že sami sa na určité obdobie uplatnili v zahraničí.

Hypotéza, že migračná skúsenosť mladých ľudí determinuje diferencované konštruovanie identít vo vzťahu k veľkým sociálnym celkom, sa potvrdila. Miera identifikácie bola determinovaná podobou migračnej skúsenosti a úrovňou integrácie v cieľovej krajine. Mladí ľudia sa najčastejšie identifikovali so štátom, respektíve národom ako Slovákov a Slovenka. Národná identita bola teda ich základnou úrovňou identity. Ďalšia často zmieňovaná identifikácia bolo v spojení s lokalitou, z ktorej pochádzajú respondenti a respondentky (som „Východniar“, „Stredoslovák“, „Košičan“), prípadne z väčšieho regiónu strednej Európy. Pocity Európanstva mladí ľudia spomínali zväčša v prípade, kedy boli konfrontovaní s väčšími útvarmi – v prípade pobytu na inom kontinente, napríklad v Južnej Amerike alebo v Ázii. Práve porovnávanie Slovenska a iných krajín Európy, teda Slovákov a iných kategórií a hľadanie toho spoločného, vytváralo kontext pre nachádzanie rovnakých črt a hodnôt. Pre mladých ľudí bolo veľmi ťažké zadefinovať, čo to znamená „byť Európanom“, opísať či je niečo, čo spája európske krajiny, či existujú spoločné európske hodnoty, spoločná európska mentalita kultúra. Pocity „európanstva“ či „euroobčianstva“ boli mladým ľuďom zväčša cudzie. Na druhej strane sme medzi respondentmi a respondentkami nepozorovali absolútnu absenciu osobnej identifikácie sa s Európou. Predpokladáme, že to tak bolo najmä vzhľadom na ich osobnú skúsenosť s mobilitou.

Pojem multikulturalizmus chápali respondenti rôzne a nejednoznačne. Zväčša si ho spájali s vlastnou skúsenosťou so životom v zahraničí v rôznych krajinách, najmä v rámci západnej Európy, ale i mimo nej, ktoré boli charakteristické kultúrnou a etnickou rozmanitosťou obyvateľov a vysokým percentom migrantov v spoločnosti. Bola to skúsenosť so životom v prostredí, v ktorom boli súčasťou každodennosti ľudia pochádzajúci z rôznych krajín a táto rôznorodosť sa odrážala i vo verejnom priestore v podobe obchodov s rôznymi „exotickými“ potravinami, reštauráciami z celého sveta, nápismi v rôznych jazykoch, používaním rôznych rečí atď. K znakom multikulturalizmu podľa mladých ľudí patrí predovšetkým veľká kultúrna

diverzita – ľudia rôzneho pôvodu, národností a kultúr žijúci spolu v určitom konkrétnom priestore, prejavujúci si navzájom rešpekt a toleranciu.

Zoznam použitej literatúry

1. Adamek, M. (2008): Multikultúrne pracovné prostredie. Online na: <http://www.efocus.sk/images/uploads/adamek.pdf> [Cit. 17 November 2012].
2. Bahna, M. (2008): Ženy ako migrantky v cudzích domácnostiach. In: M. Piscová, M. Bahna & M. Zeman, ed. Podoby ženy. Bratislava: Sociologický ústav SAV, s. 43 - 77.
3. Bahna, M. (2012): Pracovná migrácia zo Slovenska po vstupe do EÚ v kontexte krajín EÚ. Sociologický ústav SAV, Bratislava. Online na: http://www.sociologia.sav.sk/cms/uploaded/1216_attach_Pracovna_migracia_zo_Slovenska_v_kontexte_EU_10.pdf [Cit. 19 November 2012].
4. Bianchi, G. – Láštiová, B. (2004): Kvalitatívny výskum európskej identity (Kompéndium projektu) CDROM. SU SAV, Bratislava. Online na: http://www.iuventa.sk/files/documents/7_vyskummladeze/spravy/davm003/kvalitativna_metodologia_projektu.pdf
5. Bolfíková, E. (1997): Sociálna identita a norma - empirická analýza vzťahu pocitu príslušnosti k makrosociálnym útvarom a jednej subjektívnej normy. In. Bačová, V. - Kusá, Z.: Identity v meniacej sa spoločnosti, SvÚ SAV, Košice, 1997, s. 207-220.
6. Boyd, M. (1989): Family and Personal Networks in International Migration: Recent Developments and New Agendas. *International Migration Review*, roč. 23, číslo 3, s. 638 – 670.
7. Brubaker, R. - Cooper, F. (2000): "Beyond 'Identity'", In: *Theory and Society* 29, s. 1 – 47.
8. Brubaker, R. (2004): *Ethnicity without Groups*. Harvard University Press.
9. Castles, S. – Miller, M. J. (2003): *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. 3rd edition (prvé vydanie v roku 1998). Palgrave Macmillan, New York.
10. Divinský, B. (2007): Labor market - migration nexus in Slovakia: time to act in a comprehensive way. IOM Medzinárodná organizácia pre migráciu, Bratislava.
11. Divinský, (2009)“ Migračné trendy v Slovenskej republike po vstupe krajiny do EÚ (2004 - 2008). IOM Medzinárodná organizácia pre migráciu, Bratislava.
12. Erasmus Statistics. European Commission, Brussels. Online na: http://ec.europa.eu/education/erasmus/statistics_en.htm
13. Favell, A. (2008): The New Face of East-West Migration in Europe.. *Journal For Ethnic and Migration Studies*, s. 701-716.
14. Ferencová, M. (2006): Konštruktivistické a esencialistické prístupy k etnickej identite: Prehľad teórií a problém konceptu identity. In. Ferencová, M. – Marušiak, J. (eds.): *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Veda, Bratislava, s. 31 – 42.

15. Frankovský, M. – Bolfiková, E. (1996): Rozdiely vo vnímaní identity vo vzťahu k určeným sociálnym útvarom na makroúrovni. In. BAČOVÁ, V.: Historická pamäť a identita. SvÚ SAV, Košice, s.158-176.
16. Frankovský, M. (1997): Vybrané aspekty analýzy štruktúry vnímania príslušnosti k makrosociálnym útvarom. In. BAČOVÁ, V. – KUSÁ, Z.: Identity v meniacej sa spoločnosti, SvÚ SAV, Košice, s.195-206.
17. Gallová-Kriglerová, E. – Kadlečíková, J. a kol. (2009): Kultúrna rozmanitosť a jej vnímanie žiakmi základných škôl na Slovensku. Nadácia otvorenej spoločnosti, Bratislava.
18. Geertz, C. (1994): Primordial and Civic Ties. In.: J. Hutchinson - A. D. Smith (Eds.): Nationalism. Oxford, University Press, Oxford.
19. Hanečáková, M. (2012): Interkultúrne učenie v mobilityných projektoch mládeže. Dizertačná práca. Fakulta humanitných a prírodných vied, Ústav pedagogiky a psychológie, Prešov.
20. Jenčová, I. (2007): Vzťahy v pohybe – priateľstvá v Londýne. In: Etnologické rozpravy, roč. 14, č. 2, s. 9 – 24.
21. Kelo, M. – Teichler, U. – Wächter, B. (2006): Eurodata: Student Mobility in European Higher Education. Lemmens Verlags- & Mediengesellschaft mbH, Bonn.
22. Kľúčové oblasti a akčné plány štátnej politiky vo vzťahu k deťom a mládeži v Slovenskej republike na roky 2008 – 2013. Bratislava, 2008.
23. Luther, D. (ed.), (2006): E/Migrácie a Slovensko. Diverzita ako faktor transformácií identít. Bratislava: Ústav etnológie SAV – Ústav vedy a výskumu UMB v Banskej Bystrici. 24. Macháček, L. (2002): Občianska participácia a výchova k európskemu občianstvu. In: Sociológia, roč. 34, č.5, s. 461- 482.
24. Macháček L. – Jamieson L. (2004): Postoje slovenskej a európskej mládeže k imigrácii a kultúrnej diverzite. Fórum pedagogiky, Bratislava.
25. Macháček, L. – Bartoš – Palásek, 2012: Mládež a pravicový extrémizmus – reprezentatívny sociologický prieskum, projekt KOMPRAX (IUVENTA), Bratislava.
26. Marková, I. (1987): Humanawareness: Its social development. Hutchinson, Londýn.
27. Marková, I. (1991): On personal and social identity. In: Plichtová, J. (Ed.): The individual in democracies and the market economies: Changes in social representations and identities. KSBK SAV, Bratislava.
28. Piscová, M. – Bahna, M. – Kumanová, Z. – Zeman, M. (2006): Slovensko na ceste k rodovej rovnosti. Pramenná publikácia z reprezentatívneho kvantitatívneho výskumu. Sociologický ústav SAV, Bratislava.
29. Pratchett, T. (2005): Klobouk s oblohou. (Príbeh ze zeměplochy). Talpress, Praha.
30. Plichtová, J. (1991): Personal identity and ethnocentrism. Human Affairs, 1,2, s. 120-130.
31. Sekulová, M. (2011): It is not a choice, it is a must. Family and gender implications of elder care migration from Slovakia to Austria. Inštitút pre verejné otázky, Bratislava.

32. Stachová, P. (2012). Strácame kvalifikovaných ľudí". Migrácia pracovných síl v rámci Európskej únie prináša so sebou aj negatíva. Centrum pre teritoriálne a medzinárodné štúdiá, Bratislava.
33. Szaló, C. (2007): Transnacionální migrace. Proměny identit, hranic a vědění o nich. Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno.
34. Vašečka, M. (2009): verejnosti k cudzincom a zahraničnej migrácii v Slovenskej republike. IOM Medzinárodná organizácia pre migráciu, Bratislava.
35. Vašečka, M. (2010): O vzťahoch k iným a k sebe: diverzita v krajine pod Tatrami. In: Bútora, M. – Kollár, M. – Mesežnikov, G. – Bútorová, Z.: Kde sme? Mentálne mapy Slovenska. Kalligram, Bratislava, s. 241 – 260.
36. Williams, A. – Baláž, V. (2004): From Private to Public Sphere, the Commodification of the Au Pair Experience? Returned Migrants from Slovakia to the UK. In: Environment and Planning, roč. 36, strany 1813 - 1833.
37. www.europskaunia.sk
38. www.iuventa.sk
39. www.pracavusa.com
40. www.statistics.sk
41. www.uis.unesco.org